

Ελληνική Δημοκρατία
Υπουργείο Διοικητικής Ανασυγκρότησης

εκδδα

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ & ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

**ΕΘΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ**

**ΚΕ΄ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΣΕΙΡΑ
ΤΕΛΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ**

ΤΙΤΛΟΣ

**Η κρίση του πολιτικού συστήματος, ως κρίση της
αντιπροσώπευσης και της δημοκρατίας**

ΤΜ.ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ: ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Επιβλέπων:

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Σπουδάστρια:

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΤΣΙΛΕΛΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2018

***Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΩΣ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ***

ΕΣΔΔΑ

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΤΣΙΛΕΔΑΚΗ

© 2018

Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Δήλωση

Δηλώνω ρητά ότι, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας, δεν παραβιάζει καθ' οιονδήποτε τρόπο πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής.

Αθήνα, 11/ 12 / 2018

Υπογραφή

Σ.Γ.ΤΣΙΛΕΔΑΚΗ

Περίληψη

Τον τελευταίο καιρό ειδικά μετά την κρίση του 2008, γίνεται συχνά λόγος για την κρίση του πολιτικού συστήματος, η οποία στην παρούσα εργασία γίνεται αντιληπτή ως κρίση των θεσμών της αντιπροσώπευσης. Καθώς οι τελευταίοι αποτελούν τους κατεξοχήν θεσμούς της σύγχρονης δημοκρατίας, η κρίση τους εκλαμβάνεται ως κρίση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Κοινό υπόβαθρο της εξαιρετικά σύνθετης κατάστασης όπως διαμορφώνεται σήμερα, είναι παντού η μεγάλη αύξηση των υποαντιπροσωπευόμενων ομάδων του πληθυσμού. Ειδικότερα, οι κοινωνικές ανισότητες σταδιακά, την περίοδο της παγκοσμιοποίησης διευρύνθηκαν σε τέτοιο βαθμό, όσο ποτέ άλλοτε στην ιστορία, με αποτέλεσμα να πληγεί καίρια η αρχή της ισότητας, ο ένας από τους δυο πυλώνες του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Έτσι, μέσω της εκτενούς αναφοράς στη θεωρία δικαιοσύνης του Τζων Ρωλς και ειδικότερα μέσω ορισμένων εννοιών της, όπως η έννοια της ισότητας, των ίσων ευκαιριών αλλά και της διαφορετικότητας θα γίνει προσπάθεια να προσεγγιστούν σύγχρονα φαινόμενα όπως η άνοδος της άκρας δεξιάς, αλλά και ο λαϊκισμός στην Ευρώπη και την Αμερική. Σε αυτό το πλαίσιο, θα γίνει αναφορά στον αντίκτυπο της παγκοσμιοποίησης στα κράτη, αλλά και τις υπερεθνικές ενώσεις, κυρίως δε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στην αλλαγή της λειτουργίας της δημοσιότητας, αλλά και των πολιτικών κομμάτων, ως του κατεξοχήν αντιπροσωπευτικού θεσμού. Τέλος, θα αναφερθούν οι προτάσεις για την άμβλυνση της υπό συζήτηση κρίσης.

Λέξεις-κλειδιά: παγκοσμιοποίηση, νεοφιλελευθερισμός, κόμματα, αντιπροσώπευση, λαϊκισμός, κρίση δημοκρατίας,

Abstract

Especially, after the financial crisis of 2008, there has recently been a lot of discussion over the crisis of the political system, which in this work is being perceived as a crisis of the institutions of representation. As they are the main institutions of contemporary democracy, their crisis is being understood as crisis of the democratic governance. The increase of the social groups that are not enough represented, is everywhere the common base of the recent particularly complex situation· that is, the social inequalities during globalisation are so much extended, as never before in human history, so the principal of equality, the one of the two foundations of democracy, has been encroached.

So, through the extensive report on John Rawls' theory of justice, particularly through some of its concepts, such as the principal of equality, of equal opportunities and that of dissimilarity, contemporary phenomena, such as the increase of far right and populism in Europe and America, will be approached. In this context, the impact of globalisation on nations and on supranational unions, especially on the European Union will be discussed. The change of the function of publicity, and of the political parties as the main institution of representation will also be treated. The propositions for the mitigation of the crisis will be referred to, in the end.

Key-words: globalisation, new liberalism, parties, representation, populism, crisis of democracy.

Περιεχόμενα

Περίληψη	4
Abstract	5
Εισαγωγή	7
Η θεωρία δικαιοσύνης του Τζων Ρωλς	9
Εποχή χωρίς όνομα	23
Τα πολιτικά κόμματα.....	32
Οι αλλαγές στο πεδίο της δημοσιότητας	36
Η επίδραση των υπερεθνικών οργανισμών στη δημοκρατία: το παράδειγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης	42
Προτάσεις για την άμβλυση της κρίσης	48
Συμπεράσματα	50
Βιβλιογραφία	53

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια, κυρίως με αφορμή την οικονομική κρίση, η οποία εμφανίστηκε πρώτα στις Ηνωμένες Πολιτείες κι ύστερα έπληξε τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ξέσπασε η κρίση του πολιτικού συστήματος η οποία εκδηλώθηκε ως κρίση της αντιπροσώπευσης. Κοινό χαρακτηριστικό της στην Ελλάδα, την Ευρώπη και την Αμερική αποτελεί η μεγάλη αύξηση των υποαντιπροσωπευόμενων τμημάτων του πληθυσμού, η οποία εν πολλοίς εγκαλείται για την άνοδο των ακροδεξιών κομμάτων κυρίως στην Ευρώπη.

Αναμφίβολα, τα αίτια της κρίσης διαφοροποιούνται από χώρα σε χώρα και βεβαίως επηρεάζονται από τη λειτουργία του όλου θεσμικού πλαισίου της. Έτσι, στην Ελλάδα, η κρίση του πολιτικού συστήματος σήμαινε και κρίση της διαχειριστικής ανεπάρκειας της διοίκησης (Δημητρίου, 2018). Ωστόσο, τα κοινά αίτια είναι εκείνα τα οποία προκαλούν τη μεγαλύτερη ανησυχία σήμερα και θέτουν τη συζήτηση, όσον αφορά την κρίση του πολιτικού συστήματος με μεγαλύτερη ένταση και σε νέα βάση.

Καθώς η έννοια του πολιτικού συστήματος είναι εξαιρετικά περιεκτική και περιλαμβάνει κοινές έννοιες με την αντιπροσώπευση, στην πραγματικότητα περιλαμβάνει και την ίδια, στην παρούσα εργασία η κρίση και των δυο εννοιών εκλαμβάνεται, τόσο λόγω του βάθους της σήμερα, όσο και λόγω ορισμένων εξαιρετικά επικίνδυνων διαστάσεων της, ως κρίση της ίδιας της δημοκρατίας, στο βαθμό που η τελευταία περιλαμβάνει ως λειτουργικά μέρη της τα συστατικά του πολιτικού συστήματος, όσο και λόγω του γεγονότος ότι η δημοκρατία την περίοδο της νεωτερικότητας γίνεται αντιληπτή ως έμμεση αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

Στη σύγχρονη δημοκρατία ασκείται κριτική από διαφορετικές οπτικές γωνίες, επί παραδείγματι, θεωρείται ότι σήμερα έχει πλέον συρρικνωθεί η σφαίρα της δημοσιότητας και μαζί της η εποικοδομητική πολιτική διαβούλευση. Η αυτονόμηση της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία πλήττει την πρωτοκαθεδρία του κοινοβουλίου ως του κατεξοχήν θεσμού της δημοκρατίας, καθώς επίσης και η σχετικοποίηση της εθνικής κυριαρχίας, λόγω της ένταξης των κρατών σε υπερεθνικές περιφερειακές ενώσεις γίνονται, επίσης, αντιληπτές ως εκφάνσεις της κρίσης της σύγχρονης δημοκρατίας.

Ωστόσο, η ισχυρότερη κριτική βασίζεται στο γεγονός ότι την περίοδο της παγκοσμιοποίησης, οι κοινωνικές ανισότητες έχουν διευρυνθεί τόσο πολύ, ώστε να πλήττεται η ισότητα στη βάση της περιορισμένης πολιτικής συμμετοχής και αντιπροσώπευσης, η οποία μαζί με την ελευθερία και τη λαϊκή κυριαρχία συνιστούν

τους θεμέλιους λίθους της δημοκρατικής αρχής. Παράλληλα, σε ολόκληρη την Ευρώπη παρατηρείται σήμερα ο εκ νέου καθορισμός της σχέσης δημόσιου και ιδιωτικού, έκφανση του οποίου αποτελεί και η ιδιωτικοποίηση των δημόσιων αγαθών, που επιτείνει την κρίση (Δημητρίου, 2018).

Η παρούσα εργασία θα προσεγγίσει την κρίση του πολιτικού συστήματος, της αντιπροσώπευσης και εν τέλει της δημοκρατίας, κατά κύριο λόγο από αυτή την οπτική γωνία. Ειδικότερα, μέσω ορισμένων εννοιών της θεωρίας δικαιοσύνης του Τζων Ρωλς, οι οποίες θα αναφερθούν εντός του πλαισίου τους, θα καταβληθεί προσπάθεια να αναγνωσθούν τα σημερινά δρώμενα. Επιπλέον, θα γίνει εκτενής αναφορά σε αυτά, εν πολλοίς σε σχέση με τις αποφασιστικές αλλαγές τις οποίες έχει επιφέρει η παγκοσμιοποίηση εντός και εκτός των κρατών. Από την παραπάνω ανάλυση, και μέσω της εκτενούς αναφοράς στο έργο του Γιούργκεν Χάμπερμας *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, θαδειχθεί ότι έχει επέλθει σημαντική αλλαγή στη σφαίρα της δημοσιότητας η οποία, επίσης, αποτελεί αντικείμενο πραγμάτευσης της παρούσας ανάλυσης. Τέλος, θα γίνει σύντομη αναφορά σε ορισμένες προτάσεις για την άμβλυνση της κρίσης.

Η θεωρία δικαιοσύνης του Τζων Ρωλς

Ανατρέχοντας στη φιλελεύθερη παράδοση των θεωριών κοινωνικού συμβολαίου, από την οποία αξιοποιείται μόνον η αρχική υπόθεση περί φυσικής κατάστασης, ο Ρωλς θεωρεί ότι οι πλέον εύλογες αρχές της δικαιοσύνης, ως καταστατικής οργανωτικής αρχής της πολιτείας (Μολύβας, 2017, σ.6), είναι εκείνες τις οποίες θα αποδεχόταν ο καθένας, ξεκινώντας από μια ισότιμη κατάσταση και καθώς προσδιορίζουν τη δικαιοσύνη στην πολιτική κοινωνία, ως ισότιμη κατάσταση συμφωνίας λογίζεται εκείνη στην οποία όλοι κατέχουν αμερόληπτα ισότιμη θέση (Βιρβιδάκης και Ξηροπαϊδης, 2011, σ. 985). την αποκαλούμενη πρωταρχική θέση ο Ρωλς, κατά το καντιανό πρότυπο, την τοποθετεί στον νοητό κόσμο, όπου εκφράζεται η έλλογη και όχι η συγκυριακή φύση μας (Ρωλς, 2001, σ.678). Η εν λόγω ιδέα συνιστά μέρος της κατασκευής στην οποία περιέχονται οι όροι δυνατότητας της επιλογής των δικαίων αρχών. Έτσι, σύμφωνα με τον Ρωλς, επιτυγχάνεται η σύνδεση του ζητήματος της επιλογής με την προσφορότητα όρων, οι οποίοι συνδέονται με ηθικές αρχές, με στόχο τη δημιουργία ενός σχεδίου κοινωνικής οργάνωσης, μέσω της λήψης αποφάσεων οι οποίες θα καταλήγουν στην επιλογή αρχών δικαιοσύνης (Δημητρίου, 2008, σ.σ. 25, 26). Επιπλέον, το όλο συμβολαϊκό επιχείρημα αποβλέπει στην ισχυρότερη δυνατή νομιμοποίηση της παραγωγής αρχών, μέσω της ακριβοδίκαιης διαδικαστικής ορθότητας (Δημητρίου, 2008, σ.86).

Καθώς, λοιπόν, σε αυτό το πλαίσιο δεν περιλαμβάνονται οι συντυχίες του καθημερινού κόσμου και οι συμπτωματικές επιδράσεις του παρελθόντος, καθίσταται δυνατή η επί ίσοις όροις διαπραγμάτευση των ελεύθερων και ίσων προσώπων (Rawls, 2017, σ. 76). Η ισότητα των όρων εγγυάται ότι οι σχέσεις μεταξύ των εμπλεκομένων στην πρωταρχική θέση δεν θα είναι σχέσεις ισχύος (Δημητρίου, 2008, σ. 26). Επιπλέον, τα συμβαλλόμενα μέρη δεν πρέπει να γνωρίζουν τίποτε απολύτως για εκείνους τους οποίους αντιπροσωπεύουν. Με τα λόγια του ίδιου του συγγραφέα «κρύβουμε τα συμβαλλόμενα μέρη πίσω από ένα πέπλο άγνοιας» ((Rawls, 2017, σ. 78). Επομένως, οι αντιπρόσωποι στερούνται κάθε διαπραγματευτικό πλεονέκτημα καθώς επίσης και τη δυνατότητα να προβούν σε εικασίες περί πιθανών συμφερόντων, διασφαλίζοντας την ακριβοδικία (Βασιλόγιαννης, 2018, σ.21). Τέλος, δεν είναι επιτρεπτή η προσφυγή στη βία και τον καταναγκασμό, η απάτη και ο δόλος.

Δυο έννοιες είναι εξαιρετικά σημαντικές σε αυτή την πρώιμη φάση της ρωλσιανής θεωρίας, το εύλογο και το ορθολογικό. Η μεν πρώτη αναφέρεται στην αποδοχή των

προϋποθέσεων του όλου εγχειρήματος, όπως το πέπλο της άγνοιας, η συμμετρία των συμβαλλομένων και η δημοσιότητα. Ενώ το ορθολογικό, στις υποκειμενικές επιδιώξεις των συμμετεχόντων, όπως η σύλληψη και η πραγματοποίηση στόχων και επιδιώξεων. Επομένως, το εύλογο λειτουργεί ως πρόκριμα του ορθολογικού (Παρούσης, 2005, σ. 47).

Υπό τις συνθήκες αβεβαιότητας, οι θεμελιώδεις αρχές τις οποίες θα επέλεγαν οι ορθολογικοί δρώντες, κατά την εκτίμηση του Ρωλς, θα ήταν συντηρητικές, αποβλέποντας στην εξασφάλιση της καλύτερης δυνατής θέσης, σε περίπτωση που θα βρισκόταν σε μειονεκτική θέση, όταν το πέπλο της άγνοιας δεν θα τους καλύπτει πλέον. Αντιθέτως, οι ριψοκίνδυνες επιλογές, εξ αυτού μη ορθολογικές, θα επιφύλασσαν την καλύτερη δυνατή θέση σε περίπτωση εύνοιας, ενώ τη χειρότερη δυνατή σε περίπτωση ατυχούς έκβασης. Επομένως, κανένας ορθολογικός αντισυμβαλλόμενος δεν θα επέλεγε τη δουλειά, από φόβο μήπως βρεθεί και ο ίδιος σε αυτή την κατάσταση (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 49). Συν τοις άλλοις, ο Ρωλς θεωρεί ότι εκείνοι οι οποίοι θα επέλεγαν, θα έδιναν προτεραιότητα σε ορισμένα βασικά δικαιώματα, σημαντικότερο των οποίων είναι η ελευθερία της συνείδησης. Ακόμα και με βάση τον ισχυρισμό ότι όλοι επιθυμούν όσο το δυνατόν περισσότερα βασικά αγαθά στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, δεν θα επιθυμούσαν να θυσιάσουν την ελευθερία της συνείδησης για τον πλούτο. Κατά τον ίδιο τρόπο, δεν θα θυσίαζαν τις πολιτικές τους ελευθερίες για τον πλούτο (Edmundson, 2018).

Στην πραγματικότητα, μέσω της πρωταρχικής θέσης μπορεί να μεταφερθεί η ιδέα μιας ακριβοδίκαιης συμφωνίας σε μια συμφωνία με αντικείμενο τις αρχές πολιτικής δικαιοσύνης, οι οποίες διέπουν τη βασική δομή (Rawls, 2006, σ. 49), που περιλαμβάνει τους κύριους πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς θεσμούς μιας κοινωνίας καθώς επίσης και τη συναρμογή τους, εντός ενός ενιαίου συστήματος κοινωνικής συνεργασίας το οποίο παραδίδει η μια γενιά στην άλλη. Τα μέλη της εισέρχονται σε αυτή με τη γέννηση και την εγκαταλείπουν μόνο με το θάνατό τους (Rawls, 2017, σ. 62). Καθώς, λοιπόν, η πρωταρχική θέση γίνεται αντιληπτή ως δίκαιη κατάσταση για τους ελεύθερους, ισότιμους, επαρκώς πληροφορημένους και ορθολογικούς δρώντες-τα συμβαλλόμενα μέρη που αντιπροσωπεύουν τους πολίτες-οποιαδήποτε συμφωνία συνάπτεται από αυτούς θα είναι ακριβοδίκαιη. Ειδικότερα, εφόσον η συμφωνία αφορά τις αρχές δικαιοσύνης οι οποίες διέπουν τη βασική δομή, θα πρέπει να προσδιορίζει τους ακριβοδίκαιους όρους της κοινωνικής συνεργασίας μεταξύ των πολιτών στην πρωταρχική θέση (Rawls, 2006, σ. 49). Οι περιορισμοί της πρωταρχικής θέσης

εγγυώνται μια αμιγή διαδικασία, στο βαθμό που οποιαδήποτε επιλογή των αντιπροσώπων θα είναι θεμελιωδώς δίκαιη, μη υποκείμενη, δηλαδή, σε εξωτερικά προς αυτήν κριτήρια ορθότητας, ούτε σε εκ των υστέρων αμφισβητήσεις (Βασιλόγιαννης, 2018, σ.21). Επομένως, η πρωταρχική θέση «συνιστά μεθοδολογικό εφαλτήριο, ώστε οι αρχές που θα αναδειχθούν, σε αυτό το καθεστώς πρωταρχικών συνθηκών, να είναι ηθικώς παραδεγμένες ήδη κατά τη σύστασή τους και πριν από την τελική διαμόρφωσή τους. Υποτίθεται ότι οι αρχές δικαιοσύνης που προτάσσει η θεωρία είναι αυτές που οι συμβαλλόμενοι, κηδόμενοι των ιδιαίτερων συμφερόντων τους, αποδέχονται ήδη στην πρωταρχική κατάσταση, η οποία έχει ως προϋπόθεσή της τη διαδικαστική ιδέα της ακριβοδίκαιης δικαιοσύνης.» (Δημητρίου, 2008, σ.σ. 48, 49). Επιπλέον, η ρωσισιανή μέθοδος επιδιώκει τη σύμπτωση των βουλήσεων, διότι λόγω του φιλελεύθερου χαρακτήρα της θεωρίας, οι αρχές της δικαιοσύνης θα πρέπει να είναι το αποτέλεσμα της σύγκλισης ελεύθερων και ίσων βουλήσεων (Δημητρίου, 2008, σ.31).

Σε αυτή την κατάσταση, τα άτομα, όπως αναφέρθηκε ήδη, είναι έλλογα· δεν γνωρίζουν, ωστόσο, την αντίληψή τους περί αγαθού, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι ενώ μπορεί να γνωρίζουν ότι έχουν κάποιο σχέδιο για τη ζωή τους, αγνοούν τόσο τις λεπτομέρειές του, όσο και τους στόχους και τα συμφέροντα, τα οποία αυτό μπορεί να εξυπηρετεί (Ρωλς, 2001, σ.180). Ειδικότερα, η ορθολογικότητά τους συνίσταται στο γεγονός ότι διαθέτουν ένα λογικά συνεπές σύστημα προτιμήσεων, όσον αφορά τις επιλογές οι οποίες τους προσφέρονται, στην ικανότητα να ιεραρχούν αυτές τις επιλογές, αλλά και στην εύρεση των κατάλληλων μέσων για την επίτευξη των στόχων τους. Η συγκεκριμένη δε ορθολογικότητα χαρακτηρίζεται από αμοιβαία έλλειψη ενδιαφέροντος, που σημαίνει ότι τα άτομα προσπαθούν να βρουν τις αρχές και τα μέσα, προκειμένου να πραγματοποιήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τους σκοπούς τους, στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν όσο το δυνατόν περισσότερα πρωταρχικά αγαθά, καθώς μόνον έτσι μπορούν να προάγουν την αντίληψή τους για το αγαθό, όποια κι αν είναι αυτή. Εξάλλου στην πρωταρχική θέση, τα άτομα διαθέτουν ορθολογική αυτονομία, η οποία συνίσταται τόσο στην ανεξαρτησία των αποφάσεών τους από οποιαδήποτε προκαθορισμένη αντίληψη περί δικαιοσύνης, όσο και στο είδος των συμφερόντων τα οποία καλούνται να εκπροσωπήσουν.

Σε αυτό, λοιπόν, το πλαίσιο, οι όροι της ακριβοδίκαιης συνεργασίας θα αποφασιστούν από την ορθολογική κρίση των συμβαλλομένων, όσον αφορά το συμφέρον και όχι με βάση οποιαδήποτε προαποφασισμένη αντίληψη για το τι είναι δίκαιο (Παπαγεωργίου, 1994, σ.113). Ωστόσο, αν και τα μέρη του συμβολαίου δεν γνωρίζουν τους επιμέρους

στόχους εκείνων τους οποίους αντιπροσωπεύουν, λόγω του πέλπου της άγνοιας, γνωρίζουν ότι οι πολίτες διαθέτουν δυο ηθικές δυνάμεις, επομένως οφείλουν να λάβουν υπόψη τους τα ανώτερα συμφέροντά τους τα οποία αντιστοιχούν στις προαναφερθείσες ηθικές δυνάμεις· το εν λόγω γεγονός θα αποτελέσει το κριτήριο στάθμισης, όσον αφορά τις εναλλακτικές επιλογές που θα τους παρουσιαστούν (Παπαγεωργίου, 1994, σ.113). Έτσι, ό,τι πρέπει να ληφθεί υπόψη σε τούτο το σημείο αφορά την ικανότητα σχηματισμού και αναθεώρησης μιας αντίληψης του αγαθού και το γεγονός ότι οι όροι της κοινωνικής συνεργασίας θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι οι πολίτες θα μπορούν να δρουν με γνώμονα το αίσθημα της δικαιοσύνης (Παπαγεωργίου, 1994, σ.114).

Ποιες είναι εκείνες οι αρχές, ωστόσο, οι οποίες ανταποκρίνονται καλύτερα στα ανώτερα συμφέροντα τα οποία οι αντιπρόσωποι θα πρέπει να εξασφαλίσουν όσο βρίσκονται στην πρωταρχική θέση; Κάτι τέτοιο, βεβαίως, δεν είναι σε θέση να το αποφασίσουν, καθώς δεν γνωρίζουν το περιεχόμενο αυτών των συμφερόντων. Μέσω της ιδέας των πρωτογενών αγαθών, ο Ρωλς επινοεί ένα κριτήριο επιλογής των αρχών οι οποίες εξυπηρετούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα συμφέροντα των πολιτών (Παπαγεωργίου, 1994, σ.115). Έτσι, η επιλογή των αρχών της δικαιοσύνης θα πρέπει να γίνει με βάση πέντε πρωτογενή αγαθά: τις θεμελιώδεις ελευθερίες, την ελευθερία κίνησης και επιλογής απασχόλησης, τις εξουσίες λόγω αξιωμάτων και θέσεων ευθύνης στους θεσμούς της κοινωνικής δομής, του εισοδήματος και του πλούτου, αλλά και της κοινωνικής βάσης του αυτοσεβασμού. Τα εν λόγω αγαθά ιεραρχούνται με βάση τη συμβολή τους στην ανάδειξη των ηθικών δυνάμεων (Παπαγεωργίου, 1994, σ.117).

Επιπλέον, οι συμβαλλόμενοι χαρακτηρίζονται από περιορισμένο αλτρουισμό, δεν επιζητούν δηλαδή ούτε να ωφελήσουν, ούτε να βλάψουν τους άλλους, δεν είναι ούτε μνησικάκοι, ούτε ζηλόφθονες, αλλά ούτε και ανταγωνιστικοί (Ρωλς, 2001, σ.182). Η μόνη δε εγγύηση για την απόλυτη συμμόρφωση, με «την ομοφωνία στο διηνεκές» είναι το αίσθημα δικαιοσύνης το οποίο είναι γνωστό ότι διαθέτουν οι συμβαλλόμενοι. Το εν λόγω αίσθημα δεν αναφέρεται σε καμία περίπτωση σε μια συγκεκριμένη αντίληψη περί δικαιοσύνης, αλλά στο γεγονός ότι τα μέρη μπορούν να βασίζονται το ένα στο άλλο για την εφαρμογή όσων θα συμφωνήσουν (Ρωλς, 2001, σ.183).

Ωστόσο, τις αρχές της δικαιοσύνης, οι οποίες συνιστούν τη λύση στο πρόβλημα το οποίο σκιαγραφείται στην πρωταρχική θέση (Ρωλς, 2001, σ. 154), ο Ρωλς δεν τις παράγει μέσω της επιλογής της συμβολαιικής διαπραγμάτευσης, της οποίας κάνει χρήση για λόγους παραστατικής έκφρασης (Rawls, 2017, σ. 77), αλλά τις αναγάγει σε μια διαδικασία διαβούλευσης και συναπόφασης (Ρωλς, 2001, σ. 682). Στην

πραγματικότητα, μέσω του συμβολαίου, δημιουργεί εκείνες τις διαδικαστικές προϋποθέσεις μέσω των οποίων θα αχθούμε σταδιακά στις εν λόγω αρχές, έτσι ώστε τόσο οι προϋποθέσεις, όσο και οι αρχές να βρεθούν σε αναστοχαστική ισορροπία με τις έγκριτες ηθικές κρίσεις μας (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 97).

Οι εν λόγω αρχές, όπως αναφέρεται στον *Πολιτικό Φιλελευθερισμό (Φιλελευθερισμός στο εξής)*, μπορούν να χρησιμεύσουν ως κριτήρια προκειμένου να αξιολογηθεί εάν και κατά πόσο οι θεμελιώδεις θεσμοί μιας κοινωνίας προάγουν την ελευθερία και την ισότητα των μελών της, προκρίνοντας πάντοτε την πρώτη έναντι της δεύτερης (Rawls, 2017, σ. 55) Έτσι, σύμφωνα με την πρώτη αρχή, όλα τα πρόσωπα έχουν ίσες αξιώσεις σε ένα εντελώς επαρκές σχήμα ίσων βασικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, το οποίο πρέπει να διαμορφώνεται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτρέπει σε όλους την αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων και ελευθεριών (Rawls, 2017, σ. 55). Ενώ, κατά τη δεύτερη αρχή, κάθε είδους κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες πρέπει να συναρτώνται με θέσεις και λειτουργήματα που απευθύνονται σε όλους, σε συνθήκες ισότητας ευκαιριών οι οποίες χαρακτηρίζονται από ακριβοδικία· θα πρέπει δε να διευθετούνται προς όφελος των λιγότερο ευνοημένων (Rawls, 2017, σ. 56). Για τον Ρωλς, η κάλυψη των βασικών αναγκών όλων των πολιτών, προκρίμένου να απολαμβάνουν τις ελευθερίες και τα δικαιώματα που τους αναλογούν, εξυπακούεται (Rawls, 2017, σ. 57, 58).

Όσον αφορά την πρώτη αρχή, ορισμένες συνταγματικές ελευθερίες, όπως η ελευθερία της συνείδησης, της σκέψης και της έκφρασης, αλλά και οι πολιτικές ελευθερίες είναι θεμελιώδεις, ως εκ τούτου θα πρέπει να παρέχονται εξίσου σε όλους, καθώς μάλιστα προϋποτίθενται για την άσκηση των ηθικών δυνάμεων του ατόμου· της ικανότητας να είναι κανείς έλλογος, να διαθέτει δηλαδή μιαν έλλογη αντίληψη του προσωπικού του αγαθού, αλλά και της ικανότητας να έχει την αίσθηση της δικαιοσύνης, να πράττει δηλαδή σύμφωνα με τις αρχές της. Αυτές οι δυνάμεις αποτελούν τα ουσιώδη διαφέροντα των ελεύθερων και ίσων ηθικών ατόμων, καθώς μέσω αυτών μπορούν να δρουν ελεύθερα, λαμβάνοντας μέρος στην κοινωνική συνεργασία (Βιρβιδάκης και Ξηροπαΐδης, 2013, σ. 985). Λαμβάνονται δε υπόψη στην πρωταρχική θέση, με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετούν την πολιτική δικαιοσύνη. Έτσι, η πρώτη αντανακλάται στον ορθολογισμό των αντιπροσώπων, ενώ η δεύτερη στη σχέση ισότητας, ως προς την ίση διαπραγματευτική ικανότητα, η οποία εκφράζεται από το πέπλο της άγνοιας (Παπαγεωργίου, 1994, σ.69). Κι ακόμα, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας ως

ελεύθερο, υπό την έννοια ότι αφενός μεν επιδιώκουμε τους στόχους που έχουμε θέσει, και τους αναθεωρούμε, χωρίς να απειλείται η πολιτική μας ταυτότητα, αφετέρου δε μπορούμε να αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας ως πηγή έγκυρων αξιώσεων, ως εκ τούτου μπορούμε να εγείρουμε έλλογες αξιώσεις και να ασκούμε πίεση στους θεσμούς για την ικανοποίησή τους (Παπαγεωργίου, 1994, σ.107). Τέλος, διαθέτουμε την ικανότητα να αναλαμβάνουμε την ευθύνη των στόχων που επιλέγουμε, καθώς εφόσον οι αρχές της δικαιοσύνης εγγυώνται δίκαιους θεσμούς και ορισμένα πρωτογενή αγαθά στους πολίτες, κι αυτοί με τη σειρά τους οφείλουν να καθιστούν τους στόχους τους συμβατούς με τη δικαιοσύνη (Παπαγεωργίου, 1994, σ.108).

Επιστρέφοντας στις αρχές της δικαιοσύνης, η δεύτερη αρχή θέτει τα επιτρεπτά όρια των ανισοτήτων όσον αφορά την κατοχή του πλούτου, της εξουσίας και των αξιωμάτων· διασφαλίζει δε ότι ένα δίκαιο κοινωνικό και οικονομικό σύστημα επιτρέπει την κατανομή του εισοδήματος κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να ευνοούνται οι οικονομικά και κοινωνικά αδύναμοι. Εντούτοις, ο Ρωλς καταλήγει σε μια ιδέα περί διευθέτησης των ανισοτήτων στη βάση της πολιτικής θεσμοθέτησης ίσων ευκαιριών και άμβλυνσης των ανισοτήτων υπέρ των αδυνάμων, εκκινώντας από την καντιανή ιδέα της ισότητας ως ισονομίας σύμφωνα με την οποία είναι εφικτή η ισότητα των ευκαιριών, ως προς την κατάληψη δημοσίων αξιωμάτων. Επομένως, η καντιανή ιδέα της ισότητας ως ισονομίας εξισορροπεί την ελευθερία με την ισότητα που αποτελεί το κέντρο βάρους ως προς τη δικαιοσύνη (Δημητρίου, 2012, 2013, σ.169)

Επιπλέον, η δεύτερη αρχή θα πρέπει να είναι σύμφωνη με την πρώτη, η οποία αξιώνει ότι οι ίσες θεμελιώδεις ελευθερίες δεν επιτρέπεται να περιοριστούν προς χάριν των δεύτερων. Έτσι, το δικαίωμα της ψήφου των κοινωνικά και οικονομικά αδυνάμων δεν μπορεί να περιοριστεί, προκρινόμενου να βελτιωθεί η κοινωνική και οικονομική θέση τους. Μια θεμελιώδης ελευθερία μπορεί να περιοριστεί μόνο για χάρη μιας άλλης θεμελιώδους ελευθερίας (Βιρβιδάκης και Ξηροπαϊδης, 2013, σ. 985). Κι ακόμα, η αρχή της ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών προηγείται έναντι της αρχής της διαφοράς, δηλαδή θα πρέπει να έχει διασφαλιστεί η ουσιαστική ισότητα ευκαιριών, και στη συνέχεια να λάβει χώρα οποιαδήποτε διανομή του εισοδήματος υπέρ των αδυνάμων (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 51). Επομένως, οι βασικές αρχές της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας γίνονται αντιληπτές στο πλαίσιο της δημόσιας κουλτούρας της δημοκρατικής κοινωνίας (Mouffe,χ.χ. σ. 31).

Ο Ρωλς θεωρεί ότι επιλέγοντας τις αρχές της δικαιοσύνης, εξασφαλίζοντας επομένως την προτεραιότητα των θεμελιωδών ελευθεριών και διευθετώντας τις ανισότητες εντός

της ευτεταγμένης κοινωνίας, οι συμβαλλόμενοι εκφράζουν το σεβασμό τους στους όρους σύστασης της πολιτείας τους (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 97). Σε τούτο το σημείο θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο όρος ευτεταγμένη αναφέρεται σε εκείνη την κοινωνία η οποία ρυθμίζεται αποτελεσματικά από μια αντίληψη περί δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας, λειτουργεί δε συμπληρωματικά, για να οριστεί η βασική οργανωτική ιδέα της κοινωνίας ως ακριβοδικαίου συστήματος (Rawls, 2006, σ. 35).

Μέσω των δυο αρχών, μια δίκαιη κοινωνία μεγιστοποιεί την αξία των θεμελιωδών ελευθεριών για τους κοινωνικά αδυνάμους (Ρωλς, 2001, σ. 170), η δε προτεραιότητα τους θεμελιώνει μια φιλελεύθερη κοινωνία ισότητας, η οποία εγγυάται στα μέλη της επαρκείς πόρους, ώστε να ασκήσουν αποτελεσματικά τα δικαιώματά τους. Επομένως, το πρότυπο της δίκαιης κοινωνίας είναι αυτό της φιλελεύθερης δημοκρατικής πολιτείας η οποία διασφαλίζει την πολιτική συμμετοχή των μελών της καθώς επίσης και την ουσιαστική επιρροή τους στη νομοθεσία (Βιρβιδάκης και Ξηροπαΐδης, 2013 σ. 986). Επιπλέον, εντός της δίκαιης κοινωνίας, το σύστημα αγοράς προχωράει σε εκτεταμένη διανομή του πλούτου και του εισοδήματος. Επιστρέφοντας στις θεμελιώδεις ελευθερίες, μπορεί να ειπωθεί ότι οι ελευθερίες τις οποίες προκρίνει ο Ρωλς, συμπίπτουν με τις ατομικές και συμμετοχικές ελευθερίες των δημοκρατικών συνταγμάτων (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 50).

Στον *Φιλελευθερισμό*, αναθεωρείται δίχως, ωστόσο, να τροποποιείται ο βασικός πυρήνας της *Θεωρίας της Δικαιοσύνης* (*Θεωρία* στο εξής), προκειμένου να καταστεί η σύλληψή του συμβατή με τον πλουραλισμό (Βιρβιδάκης και Ξηροπαΐδης, 2013, σ. 985). Αν, όμως, η Θεωρία προσπαθεί κανονιστικά να διευθετήσει το ζήτημα της συνύπαρξης ελεύθερων και ίσων πολιτών σε μια δίκαιη και σταθερή κοινωνία, το πρόβλημα του *Φιλελευθερισμού* σύμφωνα με τον ίδιο τον Ρωλς είναι το πώς μπορεί να υπάρξει, προϊόντος του χρόνου μια σταθερή και δίκαιη κοινωνία ελεύθερων και ίσων πολιτών, οι οποίοι ως προς τις πολιτικές, θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους αντιλήψεις βρίσκονται σε απόλυτη διάσταση. Το εν λόγω ζήτημα εμπίπτει στο πεδίο της πολιτικής δικαιοσύνης και όχι σε αυτό του υπέρτατου αγαθού. Ειδικότερα, ποιες συνθήκες κοινωνικής συνεργασίας μεταξύ ελεύθερων και ίσων πολιτών με εκ διαμέτρου αντίθετες αντιλήψεις χαρακτηρίζονται από συναίνεση (Rawls, 2017, σ. 14). Συν τοις άλλοις, η *Θεωρία* περιορίστηκε σε συγκεκριμένα κλασικά ζητήματα, τα οποία ανέκαθεν αποτελούν αντικείμενο διαμάχης όσον αφορά την ηθική και πολιτική δομή του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους (Rawls, 2017, σ.17). Ως εκ τούτου, πραγματεύτηκε τη θεμελίωση των βασικών ελευθεριών και των δικαιωμάτων των

πολιτών, έθεσε το ζήτημα του κατά πόσον είναι ορθή η ύπαρξη ανισοτήτων στο πλαίσιο μιας κοινωνίας ελεύθερων και ίσων πολιτών (Rawls, 2017, σ.18). Ωστόσο, δεν ασχολήθηκε με «το πρόβλημα των ιδιαίτερων αξιώσεων που θέτει η δημοκρατία στο πλαίσιο της επιχείρησης και του τόπου εργασίας [...] ελάχιστα αναφέρθηκε στην ανταποδοτική δικαιοσύνη και στην προστασία του περιβάλλοντος ή τη διάσωση των διαφόρων μορφών ζωής.» (Rawls, 2017, σ.18).

Επιπλέον, το ζήτημα το οποίο τίθεται είναι ότι ορισμένα εύλογα δόγματα δεν είναι φιλελεύθερα γενικά δόγματα, ως εκ τούτου πώς μπορεί να συνυπάρχουν με μια φιλελεύθερη πολιτική αντίληψη; Για να συμβεί αυτό, τα εν λόγω δόγματα θα πρέπει να αποδέχονται το δημοκρατικό καθεστώς, όχι απλώς ως *modus vivendi*, αλλά ως μέλη μιας εύλογης συναίνεσης, (Rawls, 2017, σ. 27), καθώς η επάλληλη συναίνεση, ως *modus vivendi* δεν θα ήταν σταθερή. Εντούτοις, ορισμένες φορές «ένα *modus vivendi* μπορεί να εξελιχθεί σε μια επάλληλη συναίνεση εύλογων δογμάτων» (Rawls, 2017, σ. 30). Μέσω της εν λόγω ιδέας (της επάλληλης συναίνεσης) εκφράζεται η πολιτική αντίληψη σε μια εύτακτη κοινωνία. Με άλλα λόγια, η πολιτική αντίληψη η οποία υποστηρίζεται από τις εύλογες αν και αντικρουόμενες ηθικές, φιλοσοφικές διδασκαλίες, τις οποίες ενστερνίζεται σημαντικός αριθμός υποστηρικτών και περνούν από τη μια γενιά στην άλλη, και αποτελεί την εύλογη βάση ενότητας εντός της δημοκρατικής κοινωνίας (Rawls, 2006, σ. 78)· είναι δε ηθική ως προς το αντικείμενο και το κίνητρό της, καθιστώντας τη συναίνεση μεταξύ των δογμάτων σταθερή (Rawls, 2017, σ. 30). Κατά αυτό τον τρόπο, και η ανεκτικότητα δομείται σε βάσεις οι οποίες εγγυώνται τη σταθερότητά της (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 145). Σε πρακτικό επίπεδο, κάθε είδους περιεκτικό δόγμα ή θεώρηση αποδέχεται μια πολιτική αντίληψη, όχι για να αποκομίσει οφέλη από ένα συμβιβασμό, αλλά γιατί αυτή η παραχώρηση είναι συμβατή με τις εσωτερικές αξίες του και γενικά με τα δεδομένα τα οποία το ίδιο αποδέχεται (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 149).

Άλλωστε, στο πλαίσιο του Φιλελευθερισμού δεν δίνονται απαντήσεις από τον ίδιο, αλλά από τις περιεκτικές θεωρήσεις, ωστόσο, η πάγια θέση του είναι η πολιτική αντίληψη περί δικαιοσύνης στο συνταγματικό δημοκρατικό κράτος. Σε αυτό το ίδιο πλαίσιο, προκειμένου να διατηρήσει την ουδετερότητά του απέναντι στα περιεκτικά δόγματα, αποφεύγει να θίξει άμεσα τα ηθικά ζητήματα στα οποία αυτά διχογνωμούν (Rawls, 2017, σ. 17).

Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει να ειπωθεί ότι ορισμένες φορές, η απλή αδυναμία συνεννόησης μεταξύ έλλογων και σωφρόνων ατόμων μπορεί να οφείλεται σε εγγενείς

περιορισμούς του ανθρώπινου λόγου, τα βάρη του λόγου, όπως τα αποκαλεί ο Ρωλς, στα οποία υπόκεινται όσοι έχουν επαρκώς αναπτύξει τις ηθικές δυνάμεις και επιθυμούν να είναι πλήρως συνεργαζόμενα μέλη, εντός της βασικής δομής καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 135). Εντούτοις, αν ακόμα και αυτού του είδους τα άτομα διχογνωμούν, τότε η διαφωνία δεν μπορεί να οφείλεται μόνο σε εγωισμό ή παραλογισμό. Επομένως, η διαφωνία μπορεί ορισμένες φορές να είναι έλλογη και να οφείλεται σε αδυναμίες ή απροσδιοριστίες του συλλογισμού ή της κρίσης, ορισμένες από τις οποίες είναι η αμφισημία ή πολυσημία των εννοιών, η συνθετότητα ή ο επίμαχος χαρακτήρας των εμπειρικών ή επιστημονικών δεδομένων. Σε αυτό το πλαίσιο, ως έλλογα ορίζονται εκείνα τα άτομα τα οποία μπορούν να προτείνουν ακριβοδίκαιους όρους συνεργασίας, να τους τηρήσουν και να καταβάλλουν το τίμημα των βαρών του λόγου. Αυτά τα πρόσωπα μπορεί να συνεισφέρουν στο δημόσιο διάλογο έλλογα περιεκτικά δόγματα, το προϊόν, δηλαδή, της ενάσκησης τόσο του θεωρητικού, όσο και του πρακτικού λόγου, το οποίο αντλεί από μια ορισμένη παράδοση σκέψης. Σε πρακτικό επίπεδο, ένα περιεκτικό δόγμα μπορεί να εκφράζει μια φιλοσοφική ή πολιτική αντίληψη κατά τρόπο συνεπή και συνεκτικό, άλλα πρέπει να περιλαμβάνει κάποιο κριτήριο στάθμισης αξιών οι οποίες συγκρούονται μεταξύ τους (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 135).

Στον *Φιλελευθερισμό*, η έννοια του προσώπου συνδέεται με αυτή του πολίτη, του μέλους, δηλαδή, του κοινωνικού συνόλου το οποίο συνεργάζεται με τα υπόλοιπα μέλη (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 105). Ειδικότερα, με το μετασχηματισμό από το γενικό δόγμα της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας στην πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας και συναίνεσης, η ιδέα του προσώπου με ηθική προσωπικότητα και ικανότητα ηθικής δράσης μετασχηματίζεται στην ιδέα του πολίτη, (Rawls, 2017, σ.32). Επομένως, το πρόσωπο γίνεται αντιληπτό ως ένας ελεύθερος και ίσος πολίτης, ο πολίτης της σύγχρονης δημοκρατίας με τα δικαιώματα και τα καθήκοντα που απορρέουν από αυτή την ιδιότητα. Επίσης δρα και ηθικά, εφόσον μια πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης είναι και ηθική αντίληψη, (Rawls, 2017, σσ.32, 33), γι αυτό άλλωστε του αποδίδονται οι ηθικές δυνάμεις της δικαιοσύνης και του αγαθού, οι οποίες αναφέρθηκαν ήδη.

Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει, ωστόσο, να διευκρινιστεί ότι στον *Πολιτικό Φιλελευθερισμό* δεν διαμορφώνεται κάποια αντίληψη της δικαιοσύνης στη βάση μιας ηθικής τελεολογίας καλλιέργειας των ηθικών χαρακτηριστικών των πολιτών. Το πρότυπο εδώ υπαγορεύεται από ό,τι υπαγορεύουν οι ακριβοδίκαιοι όροι της κοινωνικής

συνεργασίας μεταξύ ελεύθερων και ίσων πολιτών (Παπαγεωργίου, 1994, σ.σ.114,115). Η δε θεμελιώδης πολιτική σχέση του πολίτη κατανοείται ως σχέση μεταξύ πολιτών στη βασική δομή της κοινωνίας, στην οποία εντάσσεται με τη γέννησή του και εξέρχεται μόνο με το θάνατό του, κι ακόμα ως σχέση μεταξύ ελευθέρων και ίσων πολιτών που ασκούν την πολιτική εξουσία ως σώμα, (Rawls, 2017, σ.33).

Θεμελιώδης οργανωτική ιδέα της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας, με την οποία συνδέονται όλες οι άλλες βασικές ιδέες, αποτελεί το σύστημα κοινωνικής συνεργασίας μεταξύ των ανθρώπων, από γενιά σε γενιά (Rawls, 2017, σ. 67). Αυτού του είδους η συνεργασία δεν εμπίπτει στη ρυθμιστική δικαιοδοσία των κυβερνήσεων, αλλά προσδιορίζεται από δημοσίως αναγνωρισμένους κανόνες και διαδικασίες που αποδέχονται τα μέλη της κοινωνίας και μάλιστα θεωρούν ότι η συμπεριφορά τους ορθώς ρυθμίζεται από τους εν λόγω κανόνες και τις συγκεκριμένες διαδικασίες (Rawls, 2017, σ. 67). Επιπλέον, η συνεργασία χαρακτηρίζεται από την ιδέα των ακριβοδικαίων όρων συνεργασίας, των όρων δηλαδή, στους οποίους μπορεί να συναινέσει καθένα από τα συνεργαζόμενα μέρη στο βαθμό που τους αποδέχονται και όλα τα υπόλοιπα. Στους παραπάνω όρους εξειδικεύεται μια συγκεκριμένη ιδέα της αμοιβαιότητας, σύμφωνα με την οποία όλοι όσοι μετέχουν στη συνεργασία και φέρουν εις πέρας τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις τους, πρέπει να επωφελούνται από αυτήν όπως τους αναλογεί. Τέλος, της ιδέας της κοινωνικής συνεργασίας προϋποτίθεται η ιδέα του ορθολογικού οφέλους, ή του αγαθού κάθε συνεργαζόμενου μέλους. Η εν λόγω ιδέα προσδιορίζει ό,τι ακριβώς προσπαθούν να επιτύχουν τα συνεργαζόμενα μέλη, μέσω της συνεργασίας (Rawls, 2017, σ. 68).

Ως προς την ιδέα της αμοιβαιότητας, αυτή διαφέρει τόσο από την αλτρουιστική αμεροληψία, η οποία θα εξαφάνιζε πλήρως τη σκοπιά του επιμέρους ατόμου, όσο και από το κοινό συμφέρον, το οποίο γίνεται αντιληπτό ως αποτέλεσμα ευνοϊκής συγκυρίας (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 104). Εξάλλου, όπως εκφράζεται στον δημόσιο λόγο, η αμοιβαιότητα προσδιορίζει την πολιτική σχέση εντός της συνταγματικής δημοκρατίας, ως σχέση φιλίας μεταξύ πολιτών, η οποία παραβιάζεται κάθε φορά που αρνούμαστε βασικές ελευθερίες, (Rawls, 2017, σ.38).

Τόσο στη *Θεωρία δικαιοσύνης* όσο και στον *Πολιτικό φιλελευθερισμό* διατηρούνται ίσες αποστάσεις από τις διάφορες πολιτικές επιλογές ή τις αντιλήψεις περί αγαθού, καθώς οι παραπάνω αποτελούν προσωπικές επιλογές των πολιτών. Σε ευρύτερο πλαίσιο, ο φιλελευθερισμός του Ρωλς θεωρεί ότι οι βασικές αρχές μιας δημοκρατικής

πολιτείας θα πρέπει να απέχουν από την υιοθέτηση ιδανικών, εφόσον πρότυπα τελειότητας υιοθετούν μόνον τα μέλη της.

Εκείνο το οποίο, στην ουσία, πραγματεύεται η ρωσιανή θεωρία είναι η πολιτική αντίληψη περί δικαιοσύνης, γεγονός το οποίο προσδίδει στη θεωρία ορισμένα χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα ότι αποβλέπει στην κανονιστική διερεύνηση της βασικής δομής, δηλαδή των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών θεσμών, ή ότι διαπλάθεται από θεμελιώδεις ιδέες οι οποίες απαντούν στη δημοκρατική κοινωνία, δηλαδή τους συνταγματικούς θεσμούς και την ερμηνεία τους (Παπαγεωργίου, 1994, σ.σ. 130, 131). Ειδικότερα, η πολιτική αντίληψη περί δικαιοσύνης συνίσταται στο ότι αφορά τη βασική δομή, δεν είναι προϊόν ενός περιεκτικού δόγματος και στηρίζεται σε ιδέες, οι οποίες απαντούν στον δημόσιο πολιτικό πολιτισμό μιας δημοκρατικής πολιτείας. Κι ακόμα, ως φιλελεύθερη αντίληψη, προσδιορίζει δικαιώματα και ελευθερίες, στα οποία και αποδίδει απόλυτη προτεραιότητα, και τέλος υιοθετεί μέτρα τα οποία εξασφαλίζουν σε όλους τους πολίτες τα μέσα, προκειμένου να απολαμβάνουν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες τους (Rawls, 2017, σ. 295). Μέσω της πολιτικής αντίληψης περί δικαιοσύνης, ανατροφοδοτείται το αίσθημα δικαιοσύνης των πολιτών, ενθαρρύνεται η αφοσίωσή τους στους θεσμούς της δικαιοσύνης, ενισχύεται η έννομη ελευθερία τους και καθίσταται δυνατή την πολιτική συνεννόηση. Επιπλέον, για να πραγματωθεί η εν λόγω αντίληψη της δικαιοσύνης προϋποθέτει ότι οι πολίτες διαθέτουν τις ηθικές δυνάμεις, αλλά και την ικανότητα για έλλογη πολιτική συνεννόηση (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 144).

Ο δε δημόσιος λόγος «είναι δημόσιος με τρεις τρόπους: ως λόγος των πολιτών αυτών καθεαυτούς είναι ο λόγος του κοινού· αντικείμενό του είναι το αγαθό του κοινού και τα ζητήματα θεμελιώδους δικαιοσύνης· ενώ και η φύση και το περιεχόμενό του είναι κοινά και δημόσια, καθώς δίδονται από τα ιδανικά και τις αρχές που εκφράζει η αντίληψη της κοινωνίας περί πολιτικής δικαιοσύνης και επάνω στην ίδια βάση διεξάγονται, όντας ανοικτά σε κοινή θέα.» (Rawls, 2017, σ.284). Όπως αναφέρει στον *Φιλελευθερισμό* ο Ρωλς, σκοπός του είναι να εκφράσει την ιδέα του δημόσιου λόγου ως μέρος της πολιτικής αντίληψης της δικαιοσύνης, η οποία είναι φιλελεύθερη (Rawls, 2017, σ.284). Έτσι, λοιπόν, ως χαρακτηριστικό του δημοκρατικού λαού-«είναι ο λόγος των πολιτών αυτού του λαού οι οποίοι, συμμερίζονται την υπόσταση της ίσης πολιτεότητας» (Rawls, 2017, σ.283)-ο δημόσιος λόγος είναι ο λόγος των ίσων πολιτών οι οποίοι ως σώμα ασκούν την πολιτική εξουσία και κατέχουν την εξουσία καταναγκασμού ο ένας επί του άλλου, καθώς τροποποιούν το σύνταγμά τους και

ψηφίζουν νόμους. Σε αυτό το πλαίσιο, η αυστηρή συγκρότηση του δημόσιου λόγου δεσμεύει μόνο στον τρόπο προβολής θέσεων, όσον αφορά θεμελιώδη συνταγματικά ζητήματα και θέματα δικαιοσύνης. Κάθε άλλη μορφή πολιτικής επικοινωνίας, όπως οι προσωπικές διαβουλεύσεις και οι στοχασμοί για τα πολιτικά ζητήματα, δεν εμπίπτουν στις αρχές του. Ωστόσο, η παραπάνω αρχή σχετικοποιείται στην περίπτωση των πολιτών οι οποίοι υποστηρίζουν πολιτικές θέσεις ανοικτά, επομένως και για τα μέλη των πολιτικών κομμάτων, αλλά και κατά την προεκλογική εκστρατεία (Rawls, 2017, σ.286).

Ένα άλλο ζήτημα στο οποίο απαντά ο *Φιλελευθερισμός*, όσον αφορά τον δημόσιο λόγο είναι το πώς μπορεί να είναι είτε εύλογο, είτε ορθολογικό το γεγονός ότι όταν κρίνονται θεμελιώδη ζητήματα, οι πολίτες να επικαλούνται μόνο τη δημόσια αντίληψη της δικαιοσύνης και όχι την αλήθεια στο σύνολό της, όπως οι ίδιοι την αντιλαμβάνονται. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα-παράδοξο ξεκινά με την επίκληση της αρχής της νομιμότητας, η οποία πρώτα από όλα συνιστά σχέση προσώπων εντός της βασικής δομής, και δεύτερον με το γεγονός ότι η εξουσία, ως εξουσία καταναγκασμού πάντοτε είναι η εξουσία του κοινού (δημόσιου), με άλλα λόγια των ελεύθερων και ίσων πολιτών ως συλλογικού σώματος (Rawls, 2017, σ.287). Επιπλέον, ο *Φιλελευθερισμός* δέχεται ότι η ποικιλία των κάθε είδους εύλογων δογμάτων, η οποία απαντά στις δημοκρατικές κοινωνίες είναι μόνιμο χαρακτηριστικό του δημόσιου πολιτισμού τους και όχι μια απλή ιστορική συνθήκη, η οποία κάποια στιγμή θα εκλείψει (Rawls, 2017, σ.287).

Στη βάση όλων των παραπάνω, τίθεται το ερώτημα του πώς μπορούν οι πολίτες με την ψήφο τους όταν κρίνονται βασικά ζητήματα, να ασκούν εξουσία καταναγκασμού σε άλλους ελεύθερους και ίσους πολίτες. Η απάντηση στο εν λόγω ερώτημα συνίσταται στο ότι η άσκηση της πολιτικής εξουσίας είναι πρόπευσα κι επομένως νομιμοποιείται, όταν ασκείται σύμφωνα με τους όρους ενός συντάγματος, τα βασικά στοιχεία του οποίου είναι λογικό να αναμένεται ότι όλοι οι πολίτες θα ενστερνίζονταν, υπό το φως αρχών και ιδανικών που οι ίδιοι θα δέχονταν ως ορθολογικά και εύλογα (Rawls, 2017, σ.287). Αυτή ακριβώς είναι η έννοια της φιλελεύθερης αρχής της νομιμότητας. Και καθώς η εξουσία πρέπει να ασκείται με θεμιτό τρόπο, η ιδιότητα του πολίτη επιβάλλει ένα ηθικό και όχι νομικό καθήκον, το καθήκον της πολιτικής συμπεριφοράς, το οποίο συνίσταται στο ότι οι φορείς άρθρωσης δημόσιου λόγου θα πρέπει να διαθέτουν την ικανότητα να αιτιολογούν τις κρίσεις τους, με γνώμονα μια ευρέως αποδεκτή πολιτική αντίληψη, καθώς επίσης και την ετοιμότητα να ακούν αντίθετες απόψεις και να

προσαρμόζουν τις δικές τους σε αυτές, εφόσον συντρέχει λόγος (Παπαγεωργίου, 1994, σ. 172). Αυτό το καθήκον είναι ένα από τα καθήκοντα με τα οποία επιφορτίζονται οι πολίτες της δημοκρατικής πολιτείας. «Το να κατανοούμε πώς να διάγουμε ως δημοκρατικοί πολίτες συμπεριλαμβάνει το να κατανοήσουμε ένα ιδανικό του δημόσιου λόγου.» (Rawls, 2017, σ. 289). Τέλος, ο δημόσιος λόγος με το καθήκον για την πολιτική συμπεριφορά, μας προσφέρει μια θεώρηση για την ψήφο η οποία από ορισμένες απόψεις μας φέρνει στο νου το Κοινωνικό Συμβόλαιο του Ρουσσώ, στο οποίο η ψήφος γίνεται αντιληπτή ως μια ιδεατή έκφραση της γνώμης όσον αφορά το ποια από τις προτεινόμενες λύσεις προάγει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το κοινό καλό (Rawls, 1994, σ. 289).

Το κριτήριο της αμοιβαιότητας, σύμφωνα με το οποίο η άσκηση της πολιτικής εξουσίας είναι η δέουσα, μόνον όταν εκείνος που την ασκεί πιστεύει ειλικρινά ότι οι λόγοι που παρέχει για την πολιτική του δράση μπορούν να γίνουν εύκολα αποδεκτοί από τους άλλους πολίτες, ως αιτιολόγηση των εν λόγω δράσεων, απαντά στο ερώτημα το οποίο τίθεται, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες το σύνταγμα ή οι θεμελιώδεις αρχές περί δικαιοσύνης τίθενται υπό αμφισβήτηση. Ειδικότερα, πώς οι ελεύθεροι και ίσοι μεταξύ τους πολίτες μπορούν να δεσμευτούν ότι θα σέβονται το σύνταγμα και τους νόμους; Επίσης, το γεγονός του εύλογου πλουραλισμού θέτει με εξαιρετικά οξύ τρόπο το εν λόγω ζήτημα (Rawls, 2017, σ.33).

Εντός της βασικής δομής, τρία είναι τα κύρια είδη των συγκρούσεων: εκείνες που πηγάζουν από τα γενικά δόγματα των πολιτών, από το διαφορετικό τους στάτους, την ταξική θέση, το φύλο τη φυλή και τέλος εκείνες που πηγάζουν από τα βάρη της κρίσης. Όσον αφορά το πρώτο είδος, ο *Φιλελευθερισμός* το μετριάζει αλλά δεν μπορεί να το εξαλείψει, ωστόσο, οι αρχές της δικαιοσύνης ενός λογικά δίκαιου συνταγματικού καθεστώτος μπορούν να μας συμφιλιώσουν με το δεύτερο είδος σύγκρουσης. Ο Ρωλς θεωρεί ότι οι πηγές της σύγκρουσης μπορούν εν πολλοίς να περιοριστούν στο πλαίσιο ενός επαρκώς δίκαιου συνταγματικού καθεστώτος, του οποίου οι αρχές της πολιτικής δικαιοσύνης πληρούν το κριτήριο της αμοιβαιότητας, (Rawls, 2017, σ.47).

Βεβαίως, οι εύλογες πολιτικές αντιλήψεις περί δικαιοσύνης δεν οδηγούν πάντοτε στο ίδιο συμπέρασμα. Ωστόσο, το αποτέλεσμα των ψηφοφοριών θα πρέπει να θεωρείται νόμιμο, εφόσον όλοι οι πολίτες ενός εύλογου δίκαιου συνταγματικού καθεστώτος ψηφίζουν ειλικρινά σύμφωνα με την ιδέα του δημόσιου λόγου, πράγμα το οποίο δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι το αποτέλεσμα είναι το ορθό, αλλά ότι για την ώρα είναι εύλογο και δεσμεύει τους πολίτες με βάση την αρχή της πλειοψηφίας (Rawls, 2017,

σ.43). Με άλλα λόγια, το ιδεώδες του δημόσιου λόγου δεν οδηγεί πάντοτε σε γενική συμφωνία απόψεων, ούτε θα έπρεπε ή θα ήταν απαραίτητο, αφού οι πολίτες μαθαίνουν να επωφελούνται από την αντιπαράθεση απόψεων και επιχειρημάτων όταν δε τα επιχειρήματά τους ακολουθούν τον δημόσιο λόγο καλλιεργούν και εμβαθύνουν τη δημόσια κουλτούρα της κοινωνίας, (Rawls, 2017, σ44).

Όσον αφορά την εμπέδωση της σταθερότητας εντός της βασικής δομής, απαιτείται, επίσης, μια σειρά από θεσμούς όπως οι εξής:

α) Η δημόσια χρηματοδότηση των εκλογών και οι κατάλληλοι τρόποι διασφάλισης της διαθεσιμότητας της δημόσιας πληροφόρησης για ζητήματα πολιτικής.

α) Μια ορισμένη δίκαιη ισότητα ευκαιριών, ιδιαίτερα ως προς την εκπαίδευση και την κατάρτιση, για να μπορούν όλοι να παίρνουν μέρος στους διαλόγους.

γ) Η κατάλληλη κατανομή εισοδήματος και πλούτου, η οποία εκπληρώνει τον τρίτο όρο του φιλελευθερισμού: σε όλους τους πολίτες πρέπει να παρέχονται τα μέσα τα οποία τους είναι αναγκαία για να κάνουν νοήμονα και αποτελεσματική χρήση των ελευθεριών τους.

δ) Η κοινωνία ως εργοδότης τελευταίας ευκαιρίας, μέσω της κυβέρνησης ή άλλων κοινωνικών και οικονομικών πολιτικών.

ε) Η εξασφάλιση βασικής φροντίδας υγείας για όλους τους πολίτες.

Οι παραπάνω θεσμοί δεν ικανοποιούν σε απόλυτο βαθμό τις αρχές της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας, ωστόσο, συνιστούν θεμελιώδεις προϋποθέσεις εντός της βασικής δομής στην οποία το ιδεώδες του δημόσιου λόγου, όταν ακολουθείται από τους πολίτες, μπορεί να προστατέψει τις βασικές ελευθερίες, μη επιτρέποντας να φτάσουν σε υπερβολικά επίπεδα οι κοινωνικές και οι οικονομικές ανισότητες (Rawls, 2017, σ.σ. 45, 46)

Εποχή χωρίς όνομα

Κατά τον Ρωλς σε μια δίκαιη κοινωνία, το κράτος οφείλει να διασφαλίζει μια σειρά από προϋποθέσεις, στη βάση των οποίων οι πολίτες των σύγχρονων συνταγματικών δημοκρατιών θα διάγουν το βίο τους αξιοπρεπώς. Επιπλέον, η μεγάλη αρετή του Ρωλς έγκειται στο ότι τονίζει το γεγονός ότι στις σύγχρονες δημοκρατίες, όπου ο πλουραλισμός καταλαμβάνει κεντρική θέση και στις οποίες δεν υπάρχει ένα μόνο αγαθό, μια αντίληψη περί δικαιοσύνης δεν μπορεί να εξαχθεί από μια επιμέρους αντίληψη (Mouffe, χ,χ, σ,38). Αντ' αυτών, σήμερα αφενός μεν έχει εμπεδωθεί ένα αίσθημα αδικίας, το οποίο προκύπτει από την άνιση κατανομή των βαρών μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και το οποίο συγκαταλέγεται μεταξύ των αιτίων που οδηγεί μεγάλο αριθμό πολιτών σε ανορθόλογες πολιτικές επιλογές, αφετέρου δε πολλές σημερινές ηγεσίες εμφανώς μεροληπτούν υπέρ ορισμένων κοσμοαντιλήψεων.

Ειδικότερα, η παγκοσμιοποίηση επηρεάζει στο μέγιστο βαθμό την οργάνωση και την άσκηση της κρατικής πολιτικής και εξουσίας, αλλά και τον τρόπο διακυβέρνησης όχι μόνον εντός των ορίων του κράτους, αλλά και εκτός, την παγκόσμια, δηλαδή, διακυβέρνηση· καταφέροντας, ωστόσο, σοβαρό πλήγμα στην αρχή της εθνικής κυριαρχίας και στο μονοπώλιο της νομιμοποιημένης βίας, θεμελιωδών χαρακτηριστικών του δημοκρατικού κράτους, τείνοντας να δημιουργήσει ένα νέο είδος διακυβέρνησης του παγκόσμιου συστήματος, το οποίο δεν συνίσταται πλέον στον συνολικό έλεγχο κάποιας αρχής, αλλά είναι κατακερματισμένο, καθιστώντας σχεδόν ανίσχυρη την πολιτική βούληση η οποία, εκφράζει το δημόσιο συμφέρον (Renaut, 2006, σ. 25).

Ωστόσο, ανέκαθεν η λαϊκή κυριαρχία συνδέεται με την αναγνώριση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, καθώς προϋποθέτει την αναγνώριση της ελευθερίας και της πολιτικής ισότητας μεταξύ των μελών της κοινωνίας: εάν όλοι γεννιούνται και παραμένουν ελεύθεροι και ίσοι, όσον αφορά την άσκηση των δικαιωμάτων τους, τότε το δικαίωμα της συμμετοχής στην κατάρτιση και την ψήφιση των νόμων είτε προσωπικά, είτε μέσω των αντιπροσώπων τους, ανήκει εξίσου σε όλους. Έτσι, κυρίαρχος είναι το σύνολο των πολιτών και κανένας δεν μπορεί να ασκήσει εξουσία, εάν αυτή δεν απορρέει από τον κυρίαρχο, δηλαδή το λαό (Renaut, 2006, σ. 48). Επιπλέον, κανένας δεν μπορεί να εμποδίσει την άσκηση αυτού του δικαιώματος αυτής της εξουσίας, καθώς η ίδια η ύπαρξη του κράτους είναι εκδήλωση αυτού του δικαιώματος και αυτής της εξουσίας. Η εν λόγω σύλληψη περί κράτους, την οποία θεμελίωσε ο Λοκ στο τέλος του 17ου αιώνα,

διαπνέει όχι μόνο την αμερικανική διακήρυξη του 1776, αλλά και τη γαλλική του 1787, προτού, δηλαδή, ακόμα αυτή η αντίληψη περί κράτους αποκληθεί φιλελευθερισμός στις αρχές του 19ου αιώνα (Renaut, 2006, σ. 49).

Στους κόλπους της πρώιμης φιλελεύθερης παράδοσης, η αρχή της δικαιοσύνης σημαίνει την ύπαρξη μιας σφαίρας αυτονομίας έναντι του κράτους, μέσω της κατοχύρωσης των ατομικών δικαιωμάτων. Με άλλα λόγια, η νομιμοποιημένη εξουσία θα έπρεπε να αυτοπεριορίζεται, λαμβάνοντας υπόψη της τα ατομικά δικαιώματα τα οποία αναγνωρίζονται στα άτομα ως τέτοια (Renaut, 2006, σ. 52). Αντιθέτως, για τη σοσιαλιστική παράδοση, η δικαιοσύνη δεν εξαντλείται στην άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων, αλλά απαιτείται και η διόρθωση των κοινωνικών ανισοτήτων. Επομένως, δεν αρκεί η εξουσία να είναι δημοκρατική και φιλελεύθερη για να είναι δίκαιη, αλλά και η ίδια η κοινωνία θα πρέπει να είναι δίκαιη (Renaut, 2006, σ. σ.53). Έτσι, η αδικία στο πολιτικό πεδίο γίνεται αντιληπτή ως δεσποτισμός, ενώ στο κοινωνικό, το ζήτημα τίθεται ως εξής: ποιος είναι ο δίκαιος τρόπος διανομής πόρων και αγαθών, ώστε όλοι να βρεθούν σε λιγότερο δυσχερή θέση, λόγω της φτώχειας ή της ένδειας, η οποία σε καμία περίπτωση δεν συνάδει με την αξιοπρέπείά τους (Renaut, 2006, σ. 56). Επιπλέον, η φτώχεια απαξιώνεται διότι λειτουργεί περιοριστικά προς την προοπτική της ανάπτυξης των ανθρώπινων ικανοτήτων (Sen, 2015, σ.469). Σε αυτό, λοιπόν, το πλαίσιο, ελευθερία και ισότητα διασφαλίζουν στο άτομο, ανεξαρτήτως της θέσης του στον καταμερισμό εργασίας όχι μόνον την πολιτική συμμετοχή, αλλά και τη σιγουριά για ενεργό συμμετοχή στην κοινωνική ζωή (Χαραλάμπης, 1998, σ. 153).

Από τα τέλη δε του 19ου αιώνα έως τη δεκαετία του 1970, οι κοινωνίες της Δύσης μείωναν συνεχώς τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, μεταξύ άλλων λόγω της προοδευτικής φορολογίας, των κοινωνικών επιδομάτων και της παροχής προστασίας σε περιπτώσεις ανάγκης. (Judt, 2012, σ.29). Ειδικότερα, η κρατική παρέμβαση για τον περιορισμό των ανισοτήτων καθιερώνεται κυρίως μετά την οικονομική κρίση του 1929 (Χαραλάμπης, 1998, σ. 148).

Ωστόσο, τα τελευταία σαράντα χρόνια, η κατάσταση άλλαξε άρδην και σταδιακά οι κοινωνικές ανισότητες άρχισαν ξανά να διογκώνονται μαζί με τη δημόσια αδιαφορία (Judt, 2012, σ.29). Συγκεκριμένα, η ένταση του διεθνούς ανταγωνισμού, ο οποίος ενσωματώνει τη γνώση και την τεχνολογία περισσότερο από ποτέ, είναι πρωτοφανής, λόγω της διεθνοποίησης των αγορών, η οποία επέφερε όχι απλώς την ελεύθερη κυκλοφορία του κεφαλαίου, αλλά την απόλυτη ευελιξία του, με αποτέλεσμα να αξιοποιεί κάθε λογής πλεονεκτήματα παραγωγής και διανομής παγκοσμίως. Η δε

παραγωγή κατακερματίζεται, καθώς δημιουργούνται υπερεθνικά δίκτυα συντονισμού της παραγωγικής διαδικασίας και της εκμετάλλευσης των αγορών (Χαραλάμπης, 1998, σ. σ.192, 193).

Σε αυτό το νέο πλαίσιο, το κράτος πρόνοιας γίνεται αντιληπτό ως κόστος, το οποίο επιβαρύνει την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας, ενώ η απασχόληση μειώνεται σταθερά και αποσυνδέεται από την οικονομική μεγέθυνση (άεργη ανάπτυξη), την ίδια στιγμή που υποχωρεί η προστασία της εργασίας και γνωρίζει αύξηση το ποσοστό των χαμηλά αμειβόμενων ανειδίκευτων, νέων κυρίως, απασχολουμένων οι οποίοι εργάζονται σε επισφαλείς συνθήκες, καθώς προσλαμβάνονται για μικρό χρονικό διάστημα, με πολύ χαμηλές αμοιβές (Χαραλάμπης, 1998, σ. σ.192, 193). Μαζί με το πλήγμα που δέχεται το κράτος πρόνοιας, πλήττονται και οι αφομοιωτικές δυνατότητες τις οποίες διέθετε, λόγω της έμφασης της κοινωνικής πολιτικής στις αρχές της καθολικότητας και της ισότητας (Χίλσον, 2012, σ.315), αλλά και σε αρχές όπως η αλληλεγγύη και η κοινωνική δικαιοσύνη (Χίλσον, 2012, σ. 291).

Εντός του ίδιου πλαισίου, δεν αμφισβητούνται πλέον, η πρωτοκαθεδρία της οικονομίας, η κυριαρχία της αγοράς, ητάση για πλήρη απορρύθμισή τους, προϊόντος του χρόνου καθώς επίσης και ο παραμερισμός της κοινωνικής εξισορρόπησης. (Χαραλάμπης, 1998, σ. 206). Τέλος, είναι πλέον κοινός τόπος η ύπαρξη μικρού αριθμού μεγάλων εταιρειών οι οποίες δεσπόζουν στην παγκόσμια αγορά και η ιδιωτικοποίηση των δημόσιων αγαθών, ενώ το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα το οποίο απομακρύνεται ολοένα και περισσότερο από την πραγματική οικονομία, δεν υπόκειται πλέον σε οποιουδήποτε έλεγχο, συμβάλλοντας στη συρρίκνωση της οικονομικής πολιτικής σε δευτερεύουσας σημασίας διεκπεραιωτικές διευθετήσεις (Σωτηρέλης, 2000, σ.62), ως εκ τούτου, οι σχετικές λειτουργίες του κράτους οφείλουν να αποβάλλουν τα πολιτικά χαρακτηριστικά τους και καθίστανται κενές περιεχομένου, αφού στο εξής θα οφείλουν μόνο να νομιμοποιήσουν διαδικαστικά τη λειτουργία τους (Σωτηρέλης, 2000, σ.75).

Μέσω των νέων τεχνολογιών, ο χώρος και ο χρόνος δεν αποτελούν πλέον σημαντικούς παράγοντες της παραγωγής, της οργάνωσης της εργασίας, της ίδιας της ζωής. Η γεωγραφική θέση παύει να έχει αξία, ενώ ο χρόνος αποσυνδέεται από το χώρο. Συν τοις άλλοις, «λόγω του κατακερματισμού του χώρου, η παραγωγική διαδικασία δεν συγκεντρώνεται χωρικά, αλλά διασπάται, διαιρείται σε τμήματα διαιρώντας τον παγκόσμιο χώρο σ' επιλέξιμα σημεία ευέλικτης και εύκολα μεταβαλλόμενης

εγκατάστασης, εκμεταλλευόμενη τα εκάστοτε συγκριτικά πλεονεκτήματα που εναγωνίως και ανταγωνιστικά προσφέρονται.» (Χαραλάμπης, 1998, σ.σ. 2013, 214).

Ουσιαστικά, λόγω της παγκοσμιοποίησης, κεφάλαιο και εργασία έχουν πλήρως αποδεσμευτεί θεσμικά, ωστόσο, ο βαθμός ελευθερίας του πρώτου είναι πολύ μεγαλύτερος από ό,τι της δεύτερης. Επομένως, η θεσμοθετημένη δεσμευτικότητά τους δεν είναι ισότιμη, γενικότερα δε το κεφάλαιο έχει απαλλαγεί από τις δεσμεύσεις, που αναλάμβανε έναντι των άλλων συντελεστών, έναντι δηλαδή της εργασίας ή του περιβάλλοντος, εκεί όπου παραδοσιακά ανήκε (Χαραλάμπης, 1998, σ. 218).

Εάν επομένως, το κεφάλαιο δεν υπόκειται σε ρυθμίσεις, αλλά το ίδιο ορίζει τους στόχους του, εκμεταλλευόμενο την υπερεθνική παγκόσμια θέση του, τα επιμέρους κράτη δεν είναι πλέον σε θέση να επιβάλλουν τις πολιτικές τους, λόγω του ότι δεν διαθέτουν πλέον τα μέσα παρέμβασης και ρύθμισης της οικονομικής πολιτικής (Χαραλάμπης, 1998, σ. 218). Καθώς, λοιπόν, η αγορά είναι σε θέση από μόνη της να διευθετεί τις κοινωνικές ισορροπίες, η λαϊκή κυριαρχία υπονομεύεται πλήρως και η πολιτική αποπολιτικοποιείται. Αντιθέτως, μέχρι πρότινος, οι επιχειρήσεις ακόμα και οι πολυεθνικές διατηρούσαν τις εθνικές αναφορές τους, ενώ για την ικανοποίηση των συμφερόντων τους επιδίωκαν «τη θεσμική και πολιτική αποτύπωση των όρων της οικονομικής κυριαρχίας τους, τόσο στην οργάνωση όσο και στη λειτουργία των διοικητικών κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών των αντίστοιχων κυρίαρχων κρατών» (Σωτηρέλης, 2000, σ.69), την οποία προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα κράτη διέθεταν σημαντικό βαθμό αυτονομίας η οποία είχε άμεση σχέση με την ποιότητα και της διεκδικητικότητα της εγχώριας πολιτικής (Σωτηρέλης, 2000, σ.62). Επομένως, το πεδίο της οικονομίας ήταν διακριτό από της πολιτικής, ενώ τόσο η ίδια όσο και τα μέσα άσκησης της βρίσκονταν στα αρμόδια κρατικά όργανα.

Επομένως, η αποκλειστική δυνατότητα του κράτους να ρυθμίζει προνομιακά την κοινωνική ζωή δέχεται καίριο πλήγμα, την ίδια στιγμή δεν είναι πλέον σε θέση να επιβάλλει εξουσιαστικά τη δημοκρατικά νομιμοποιημένη βούλησή του, λόγω της ύπαρξης νέων θεσμικών και εξωθεσμικών πολιτικών και οικονομικών κέντρων μεγάλης ισχύος (Σωτηρέλης, 2000, σ.60).

Απότοκο αυτών των εξελίξεων είναι η κυρίαρχη θέση την οποία κατέχει πλέον η μεγάλη πολυεθνική εταιρεία, καθώς θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελεί πλέον το νέο «πολιτικό υποκείμενο», εφόσον όσο παράδοξο κι αν ακούγεται επηρεάζει αποφασιστικά το περιεχόμενο των αποφάσεων, οι οποίες θα έπρεπε να αποτελούν προϊόν της λαϊκής βούλησης, μέσω της έμμεσης παρέμβασής της στη διαδικασία λήψης

αποφάσεων. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι οι ιδιοκτήτες των εν λόγω εταιρειών μπορούν να επηρεάσουν τις πολιτικές οι οποίες εφαρμόζονται, απειλώντας τις κυβερνήσεις ότι θα μεταφέρουν τις εταιρείες τους αλλού εάν το εγχώριο καθεστώς των εργασιακών σχέσεων ή η χρηματοδότηση των επιχειρήσεών τους δεν τους συμφέρει. Κατά αυτό τον τρόπο, επηρεάζουν τις κυβερνήσεις σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι οι πολίτες των κρατών που ζουν ψηφίζουν και καταβάλλουν τους φόρους τους στη χώρα τους (Κράουτς, 2006, σ.93). Άλλωστε μέσω αυτού του τρόπου, η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας μπορεί να φανεί ως αποτέλεσμα της ελεύθερης βούλησης των πολιτών, καθώς τα μεγάλα κόμματα ενδίδουν στην απειλή των επιχειρήσεων ότι θα εγκαταλείψουν τη χώρα τους, λόγω της αυστηρής εργατικής νομοθεσίας, οπότε κόμματα και μέσα μαζικής ενημέρωσης επιστρατεύονται, προκειμένου να πείσουν τους ψηφοφόρους ότι η εργατική νομοθεσία συνιστά τροχοπέδη στην οικονομική μεγέθυνση της χώρας, επομένως, πρέπει να μεταρρυθμιστεί, ενώ οι ψηφοφόροι αναγκαστικά ψηφίζουν μεταξύ των περιορισμένων επιλογών που διαθέτουν (Κράουτς, 2006, σ. 94). Επιπλέον, το τίμημα της μείωσης των φόρων προκειμένου μια χώρα να γίνει θελκτικότερη ως επιλογή επένδυσης, είναι βέβαιο ότι θα καταβληθεί από τους φορολογούμενους πολίτες και όχι από τις επιχειρήσεις (Κράουτς, 2006, σ. 94).

Η δε ευελιξία αποτελεί προτεραιότητα των εταιρειών, ακριβώς λόγω της ρευστότητας των αγορών καθώς επίσης και του κεντρικού ρόλου των χρηματαγορών. Για αυτές τις τάσεις υπεύθυνη είναι η οικονομική απορρύθμιση (Κράουτς, 2006, σ. 97). Επιπλέον, κύρια επιδίωξη μιας εταιρείας είναι να εδραιωθεί στον χρηματοοικονομικό τομέα ακριβώς επειδή εκεί το κεφάλαιο μεταφέρεται πάραυτα.

Συν τοις άλλοις, οι κυβερνήσεις προσπαθούν να απεκδυθούν κάθε άμεση ευθύνη για τη λειτουργία της διοίκησης, ελπίζοντας ότι έτσι δεν θα τους αποδοθεί το πολιτικό κόστος της δυσλειτουργίας της, σταδιακά εντούτοις, κατά αυτό τον τρόπο το κράτος απαλλάσσεται από αρμοδιότητες τις οποίες παραδοσιακά μόνον αυτό μπορεί να φέρει εις πέρας. Έτσι, είναι πολύ εύκολο η κοινή γνώμη να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι τα στελέχη του ιδιωτικού τομέα μπορούν να διοικούν καλύτερα (Κράουτς, 2006, σ. 103). Το κράτος, ωστόσο, μαζί με τις αρμοδιότητες που χάνει, χάνει και την ίδια τη συσσωρευμένη γνώση και τεχνογνωσία που διέθετε, ως εκ τούτου αναγκάζεται να εκχωρεί ολοένα και περισσότερες λειτουργίες στον ιδιωτικό τομέα (Κράουτς, 2006, σ. σ.103,104). Έτσι, όμως, οι επιχειρήσεις και οι ιδιοκτήτες τους αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερη όχι μόνον οικονομική αλλά και πολιτική ισχύ.

Ένα άλλο παράδειγμα ουσιαστικής αποπολιτικοποίησης της πολιτικής, μέσω των πρωτείων της οικονομίας και εν προκειμένω μέσω της ολοένα και μεγαλύτερης ισχύος των επιχειρήσεων, αποτελεί το γεγονός ότι τα ίδια τα κόμματα αναζητούν επιχορήγηση για τη χρηματοδότηση των ερευνών τους από τις εν λόγω επιχειρήσεις, οι οποίες κατά αυτό τον τρόπο, στην ουσία χρηματοδοτούν πολιτικές μελέτες που αφορούν και τις ίδιες (Κράουτς, 2006, σ. 107).

Όλες οι παραπάνω δραστηριότητες επιτρέπουν σε ορισμένους ιδιώτες προνομιακή πρόσβαση στην εξουσία (Κράουτς, 2006, σ. 108), καθιστώντας σαφές ότι οι προνομιακές σχέσεις διατρανώνονται, υπό την επίνευση θέσεων υπέρ της ελεύθερης αγοράς, του ανταγωνισμού αλλά και της οικονομικής μεγέθυνσης (Κράουτς, 2006, σ. 115).

Όσον αφορά την πολιτική κατάσταση σήμερα είναι προφανές ότι σε Ηνωμένες Πολιτείες και Ευρώπη, μεγάλος αριθμός πολιτικών αντιλαμβάνονται τους αντιπάλους τους ως εχθρούς, εκφοβίζουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και απειλούν να μην αποδεχθούν το αποτέλεσμα των εκλογών (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ. 12). Εξίσου σύνηθες είναι το γεγονός της προσπάθειας υπονόμησης προς τα θεσμικά αντίβαρα των πολιτευμάτων, όπως τα συνταγματικά δικαστήρια ή οι ανεξάρτητες αρχές (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ. 12).

Στις μέρες μας, οι δικτατορίες είναι σχετικά λίγες, ενώ τα οι διάφορες μορφές κατάληψης της εξουσίας, όπως για παράδειγμα τα πραξικοπήματα σπανίζουν ολοένα και περισσότερο. Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, οι ίδιοι οι εκλεγμένοι ηγέτες σταδιακά καταλύουν τη δημοκρατία: «Η παρακμή, η αποψίλωση της δημοκρατίας αρχίζει στις μέρες μας από την κάλπη.» (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ.σ. 16,17). Με άλλα λόγια, οι δημοκρατίες καταλύονται νόμιμα, με την έγκριση των κοινοβουλίων, ή ακόμα και των ανώτατων δικαστηρίων. Γεγονός το οποίο συχνά μπορεί να παρουσιάζεται ως προσπάθεια βελτίωσης των τρωτών της ήδη υπάρχουσας δημοκρατίας, όπως η απονομή της δικαιοσύνης, η καταπολέμηση της διαφθοράς ή ακόμα και η βελτίωση των μηχανισμών έκφρασης της κοινής βούλησης (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ. 17). Σταδιακά, για να εδραιωθούν οι αυταρχικές κυβερνήσεις στην εξουσία, θα αλλάξουν και τους όρους με τους οποίους λειτουργούν οι δημοκρατικοί θεσμοί, όπως το σύνταγμα ή ο εκλογικός νόμος (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ. 133). Αυτή η βήμα προς βήμα διάβρωση της δημοκρατίας μπορεί συχνά να είναι και εξαιρετικά δημοφιλής, εξαιτίας των στοχευμένων της (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ. 118). Σε αυτή την περίπτωση, εκείνο το οποίο πραγματικά επιδιώκεται γίνεται με

μεγάλη καθυστέρηση αντιληπτό, ακριβώς λόγω της προσχηματικής τήρησης της αρχής της νομιμότητας, εξασφαλίζοντας ωστόσο στις κυβερνήσεις αδιαφιλονίκητο πλεονέκτημα, έναντι των αντιπάλων τους (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ. 139). Είναι, επίσης, σύνηθες οι δημοκρατίες να υπονομεύονται στο όνομα της προστασίας τους, όπως στη βάση οικονομικών κρίσεων. με αποτέλεσμα τον περιορισμό των δικαιωμάτων (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ. 140). Έτσι, στην Ελλάδα, η κρίση προκάλεσε υποβάθμιση των κοινοβουλευτικών διαδικασιών, εν γένει της λειτουργίας της δημοκρατίας, αλλά και περιόρισε τα κοινωνικά κυρίως δικαιώματα κι επομένως εξελίχθηκε σε πολιτική κρίση, καθώς «η περιθωριοποίηση του κοινοβουλίου και η δέσμευση των κυβερνητικών επιλογών και των δημόσιων πολιτικών από τις επιταγές των δανειστών συρρίκνωσαν την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.» (Καμτσίδου, 2018). Σε αυτές τις περιπτώσεις, η προτεινόμενη από τις κυβερνήσεις λύση εμφανίζεται ως η μία και μοναδική δυνατή επιλογή· άρθρωση στην ουσία ολοκληρωτικού λόγου.

Επιπλέον, οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των κομμάτων εξουσίας σήμερα, έχουν προσλάβει ακραίες μορφές, άπτονται πλέον ακόμα και ταυτοτικών ή φυλετικών ζητημάτων, ενώ κεκτημένα δικαιώματα και κοινωνικές πρόοδοι αμφισβητούνται, καθώς ενισχύονται φωνές οι οποίες πυροδοτούν ακόμα περισσότερο την πόλωση, υπονομεύοντας τη δημοκρατία (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ. 23). Το κλίμα της πόλωσης, μαζί με την έντονη δυσπιστία επιτείνεται όταν ένας λαϊκιστής πολιτικός αναλάβει την εξουσία (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ. 117). Έτσι, ο λόγος του Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Ντόναλντ Τραμπ, με αριστοτεχνικό τρόπο ενθαρρύνει και κινητοποιεί τις ακραίες φωνές, απευθυνόμενος, ωστόσο σε αυτές και κάνοντάς τις να φαίνονται ως μια κανονική μερίδα του εκλογικού σώματος, κρίσιμης ωστόσο σημασίας (Harcourt, 2018). Τέλος, παρατηρείται παντελής έλλειψη θεσμικής αυτοσυγκράτησης (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ. 158).

Σε φλέγον ζήτημα των ημερών αναδεικνύεται και η εμφάνιση των λαϊκιστικών κομμάτων, τα οποία οι δημοκρατίες δεν μπορούν να αποτρέψουν, μπορούν, ωστόσο, κόμματα και πολιτικοί να αξιοποιήσουν τις θεσμικές δυνατότητες που τους παρέχονται, προκειμένου να τους κλείσουν το δρόμο προς την εξουσία. (Levitsky και Ziblatt, 2018, σ.σ. 20,21).

Έτσι, η κυρίαρχη μορφή λαϊκισμού στην Ευρώπη είναι ο ακροδεξιός λαϊκισμός, ο οποίος εστιάζει σε ζητήματα ταυτοτήτων και αξιών (Χρυσόγελος, 2018, σ. 35). Εν πολλοίς, πρόκειται για μετάλλαξη της άκρας δεξιάς, η οποία σε ορισμένες χώρες όπως η Γαλλία έχει μακρά παράδοση. Πέραν της επίκλησης στον κυρίαρχο λαό και τον

αντιελιτισμό, εν προκειμένω την αντίθεση στην προϊούσα διεθνοποίηση των ελίτ και της πολιτικής, χαρακτηριστικά όλων των λαϊκιστικών κομμάτων, στην ιδεολογική σκευή τους περιλαμβάνονται ιδέες και αντιλήψεις, οι οποίες αντιτάσσονται στον Διαφωτισμό, τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής και τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό: αυταρχισμός, σημαντικός ρόλος της θρησκείας, κοινωνικός συντηρητισμός, επιθετικός εθνικισμός και κυριαρχία ιδεών φυλετικής καθαρότητας (Χρυσόγελος, 2018, σ.σ. 38,39). Επιπλέον, η αντίθεση αυτών των κομμάτων στη μετανάστευση και την πολυπολιτισμικότητα κυριαρχεί εδώ και τριάντα χρόνια στην Ευρώπη (Χρυσόγελος, 2018, σ. 40).

Στην πραγματικότητα, υιοθετώντας τον λαϊκισμό η ριζοσπαστική δεξιά επιδιώκει να πείσει ότι δεν στρέφεται πλέον εναντίον της δημοκρατίας αλλά ότι ριζοσπαστικοποιεί τη λαϊκή κυριαρχία, καταφέροντας κατά αυτό τον τρόπο όχι απλώς να υπερβεί την απομόνωσή της, αλλά να διεκδικήσει την εξουσία (Χρυσόγελος, 2018, σ. 45). Επιπλέον, ενώ παραδοσιακά δεν έπαιρνε θέση για οικονομικά ζητήματα, μετά την οικονομική κρίση του 2008, σύνδεσε την κρίση της οικονομίας και του κράτους πρόνοιας με τη μετανάστευση (Χρυσόγελος, 2018, σ. σ. 46,47). Σε ορισμένες άλλες χώρες, όπως στην Ολλανδία, η μετανάστευση και η πολυπολιτισμικότητα αντιμετωπίστηκαν ως απειλή για τις φιλελεύθερες αξίες (Χρυσόγελος, 2018, σ. 48). Η Εναλλακτική για τη Γερμανία, επίσης, ξεκίνησε ως ένα βαθιά συντηρητικό νεοφιλελεύθερο κόμμα με εθνικιστικές και λαϊκιστικές θέσεις όσον αφορά την Νομισματική Ένωση, το οποίο ενδυναμώθηκε την περίοδο της κρίσης, αντιτασσόμενο στη οικονομική βοήθεια προς τις Χώρες του Νότου, αλλά και στην απόφαση της Καγκελαρίου Μέρκελ να δεχθεί η Γερμανία μεγάλο αριθμό μεταναστών (Χρυσόγελος, 2018, σ. 50).

Όσον αφορά τις Ηνωμένες Πολιτείες, ο λαϊκισμός των *teaparty* περιλάμβανε στοιχεία ριζοσπαστικού οικονομικού αντικρατισμού και αντίθεσης στη μετανάστευση καθώς επίσης και την πολυπολιτισμικότητα. Επιπλέον, κατάφερε να εκφράσει την έντονη οικονομική δυσαρέσκεια των Αμερικανών στη βάση πολιτιστικών-ταυτοτικών όρων, θέτοντας, ωστόσο, αντικρατιστικά αιτήματα αλλά όχι αιτήματα αναδιανομής (Χρυσόγελος, 2018, σ. 71).

Τα αίτια της εμφάνισης αυτών των φαινομένων τα οποία έχουν άμεσο αντίκτυπο στο δημοκρατικό πολίτευμα είναι πολλά, ποικίλουν δε από χώρα σε χώρα. Ωστόσο, είναι κοινά αποδεκτό ότι η εμφάνιση τέτοιου τύπου λαϊκιστικών κινημάτων μπορεί να λάβει επικίνδυνες διαστάσεις όταν μια κοινωνία έρχεται αντιμέτωπη με κοινωνικές αλλαγές

και το πολιτικό σύστημα αδυνατεί να εκπροσωπήσει τις ομάδες των οποίων η θέση επιδεινώνεται (Χρυσόγελος, 2018, σ. 82). Με βάση την παραπάνω θέση, μπορεί να εξηγηθεί η παρουσία αυτού του είδους των κομμάτων σε χώρες οι οποίες δεν αντιμετωπίζουν έντονα οικονομικά προβλήματα. Ωστόσο, οι οικονομικές αλλαγές οι οποίες έπληξαν ορισμένες κοινωνικές ομάδες των δυτικών κοινωνιών τα τελευταία χρόνια συνέβαλαν στις παραπάνω εξελίξεις. Έτσι, η παραμελημένη εργατική τάξη αποτέλεσε τη ραχοκοκαλιά των ψηφοφόρων αυτών των πολιτικών σχηματισμών (Χρυσόγελος, 2018, σ. 85), για τον επιπρόσθετο λόγο ότι η κρίση κατέστησε τα συστημικά κόμματα λεία στην κριτική τους, στη βάση ότι οι πολιτικές ελίτ αντί να επιλύουν προβλήματα δημιουργούν νέα όπως για παράδειγμα το μεταναστευτικό. Επιπλέον, παράγοντες όπως η διαφθορά, στην οποία θα γίνει αναφορά παρακάτω, αλλά και επικοινωνιακή αξιοποίησή της μπορεί να ερμηνεύσουν την ευρεία εμφάνισή τους σήμερα (Rooduijn, 2018)

Τέλος, κατά το μάλλον ή ήττον, αυτά τα κόμματα δεν διαθέτουν ένα σύστημα καλά επεξεργασμένων αρχών, ούτε προσπαθούν να πείσουν μέσω μελλοντικών ουτοπιών ή οραμάτων, ωστόσο, αποκτούν πληρέστερο νόημα υιοθετώντας άλλες ιδεολογίες (Χρυσόγελος, 2018, σ. 29), κι έχοντας φυσικά τον δικό της αυτούσιο λόγο ο οποίος περιλαμβάνει έναν πυρήνα ορθολογικότητας, ο οποίος έχει να κάνει με την κριτική στην εξουσία, που ωστόσο περιβάλλεται από πολλά ανορθόλογα στοιχεία.

Τα πολιτικά κόμματα

Τα πολιτικά κόμματα αποτελούν τους βασικούς δρώντες των αντιπροσωπευτικών θεσμών, κυριαρχούν δε στην πολιτική ζωή και λόγω της μεγάλης διείσδυσής τους στην κοινωνία, γι αυτό άλλωστε η έμμεση αντιπροσωπευτική δημοκρατία αποκαλείται και κομματική (Παπαδόπουλος, 2018, σ. 33).

Σταδιακά από τη δεκαετία του 1990, τα μαζικά κόμματα μετατράπηκαν στα επονομαζόμενα κόμματα-καρτέλ, τα οποία δεν επιδίωκαν πλέον τις ριζικές κοινωνικές αλλαγές, όπως τα πρώτα, αλλά την παροχή κρατικών προνομίων και ωφελημάτων, προς τους ψηφοφόρους τους, με αποτέλεσμα τα κόμματα να μην ελέγχουν πλέον το κράτος, αλλά το κράτος να ελέγχει τα κόμματα, ενσωματώνοντας τα στους μηχανισμούς του, στερώντας έτσι την κοινωνία από τη δυνατότητα αυτόνομης έκφρασης (Βερναρδάκης, 2007).

Ωστόσο, όσοι δεν έλκονται από τα ωφέληματα των κομμάτων ή δεν περιλαμβάνονται στους τυχερούς, τείνουν είτε να απέχουν από την πολιτική συμμετοχή, είτε να στρέφονται σε αντιελιτιστικά κόμματα διαμαρτυρίας, είτε σε εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα διαμαρτυρίας (Παπαδόπουλος, 2018, σ. 34), είτε, τέλος, προς το φιλελεύθερο μοντέλο εκπροσώπησης συμφερόντων το οποίο είναι κυρίαρχο στη Μεταδημοκρατία κατά τον Κράουτς (Κράουτς, 2006, σ. 109), όμως, η δημοκρατία είναι εξ ορισμού πολιτική (Κράουτς, 2006, σ.73). Βεβαίως, το φαινόμενο της απομάκρυνσης των πολιτών από τα κόμματα είναι σύνθετο και γι αυτό αναμφίβολα ευθύνονται κοινωνιολογικοί παράγοντες όπως η παρακμή των ταξικών και θρησκευτικών ταυτοτήτων οι οποίες συγκροτούσαν και την πολιτική ταυτότητα (Γιαλκέτσης, 2015). Επιπλέον, τα κομματικά συστήματα έχουν γίνει δικομματικά με σκοπό να προσφέρουν στους ψηφοφόρους τους διακριτές λύσεις στα πολιτικά προβλήματα, χωρίς, ωστόσο, να υφίστανται σε καμία περίπτωση ιδεολογικές διαφοροποιήσεις. Η ιδεολογική σύγκλιση των μεγάλων κομμάτων ενδεχομένως συνέβαλε στην άνοδο των λαϊκιστικών κινήματων τελευταία, καθώς αυτά αναπτύχθηκαν ακριβώς σε αντίθεση με τα «άχρωμα» παραδοσιακά κόμματα που ελάχιστα διαφέρουν μεταξύ τους (Χρυσόγελο, 2018, σ. 18).

Έτσι, σε μείζον ζήτημα αναδεικνύεται πλέον μόνον η επιλογή της ηγετικής ομάδας, η οποία θα αναλάβει τα κυβερνητικά καθήκοντα, εν πολλοίς στη βάση του προσώπου του αρχηγού του κόμματος. Η προσωποποίηση της εξουσίας είναι ένα από τα χαρακτηριστικά των τηλεοπτικών δημοκρατιών που επιτείνει τη λογική της

δημοψηφισματικής αναμέτρησης (Καμτσίδου, 2018). Μάλιστα, μαζί με το ρόλο του προσώπου ενισχύεται και ο ρόλος τόσο του πρωθυπουργού, όσο και μιας στενής ομάδας η οποία τον περιβάλλει, παραμερίζοντας το κόμμα και τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες, και ενισχύοντας και κατά αυτό τον τρόπο τη δημοψηφισματική δημοκρατία (Παπαδόπουλος, 2018, σ. 34). Επιπλέον, τα δραστήρια μέλη των κομμάτων τα οποία είχαν αναλάβει τη σύνδεση τους με τη βάση, τη μεταφορά των αιτημάτων των ψηφοφόρων στην ηγεσία, αλλά και τη βολιδοσκόπηση των προθέσεων τους, την οποία πλέον έχουν αναλάβει οι δημοσκοπήσεις, έχουν δώσει τη θέση τους στους συμβούλους, τους τεχνοκράτες και τους εκπροσώπους διαφόρων ομάδων συμφερόντων, πολύ μακριά όμως από το λαό, αλλά σε συνεχή σχέση με τους εκπροσώπους ορισμένων κυρίως ομάδων συμφερόντων (Κράουτς, 2006, σ. 142), οι οποίες, εντούτοις δεν λογοδοτούν σε κανένα.

Σε αυτό το πλαίσιο, τα κόμματα αναλαμβάνουν απλώς να φέρουν εις πέρας τη διαδικασία των εκλογών, απευθυνόμενα κυρίως στους αναποφάσιστους ψηφοφόρους μέσω της επιδίωξης ενός χαλαρού δεσμού μαζί τους κι έχοντας ανεπιστρεπτή απολέσει την κοινωνική λειτουργία τους. Η εν λόγω διαδικασία είναι αυτοτροφοδοτούμενη, με αποτέλεσμα «Τα κόμματα, απομακρυσμένα πλέον από τους ψηφοφόρους πρέπει να καταλάβουν το κράτος προκειμένου να αποκτήσουν τους πόρους που η κοινωνία δεν μπορεί πλέον να τους παρέχει.» (Παπαδόπουλος, 2018, σ. 37).

Συν τοις άλλοις, έχουν απόλυτη ανάγκη τη χρηματοδότηση, καθώς οι προεκλογικές εκστρατείες οι οποίες είναι εξαιρετικά δαπανηρές, καθώς χρειάζονται τις εξειδικευμένες υπηρεσίες ειδικών συμβούλων, τούς είναι απαραίτητες, εφόσον δεν διατηρούν πλέον κανενός είδους δεσμό με τους ψηφοφόρους τους (Παπαδόπουλος, 2018, σ. 38).

Είναι, επίσης, αποδεκτό ότι η διεθνοποίηση της χάραξης πολιτικής ενισχύει την απομάκρυνση από τα κόμματα. Έτσι, κυρίαρχη είναι σήμερα η έξη των εθνικιστικών και κυρίως των ακροδεξιών κομμάτων με την ακραία αντιελιτιστική και λαϊκιστική ρητορική, η οποία συνδυάζεται με τη ρητορική περί απώλειας της εθνικής κυριαρχίας που στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης λαμβάνει άλλες διαστάσεις (Παπαδόπουλος, 2018, σ. 40). Οι εν λόγω σχηματισμοί στρέφονται ενάντια όχι μόνον στην οικονομική παγκοσμιοποίηση αλλά και την πολιτισμική, καθώς απευθύνονται σε ακροατήρια τα οποία μάλλον διακατέχονται από αξίες συντηρητικές και βαθιά εχθρικές προς την πολυπολιτισμικότητα (Παπαδόπουλος, 2018, σ. 41). Η ένταξη σχετικά μεγάλου

αριθμού πολιτών σε μετα-υλιστικά κινήματα δεν αρκεί για να ερμηνεύσει την απομάκρυνση από τα κόμματα.

Επιπλέον, πολύ μεγάλο ποσοστό των πολιτών εκφράζει την έντονη δυσαρέσκειά του απέναντι στο πολιτικό σύστημα το οποίο θεωρεί αδιάφορο για τα δικά του προβλήματα, ενώ ταυτόχρονα απογοητεύεται όταν αντιλαμβάνεται ότι η πολιτική είναι σκέτη ψηφοθηρία, αδιαφανής και απροσπέλαστη για τους πολλούς (Παπαδόπουλος, 2018, σ. 48).

Συν τοις άλλοις, η αδιαφάνεια και η έλλειψη προσπέλασης στα κόμματα εν πολλοίς οφείλεται και στη διαφθορά η οποία δεν αφορά μόνο πρόσωπα, αλλά τις ίδιες τις δομές του πολιτικού συστήματος, και ως εκ τούτου δεν αποτελεί περιοδικό παθολογικό σύμπτωμα, αλλά οργανική ιδιότητα αυτού του συστήματος, καθώς εντοπίζεται στους πυλώνες της δημοκρατίας, τα κόμματα (Χρυσόγονος, 2011, σ.88).

Η παγκοσμιοποίηση, όπως φάνηκε από την ανάλυση για τις πολυεθνικές εταιρείες, συμβάλλει στη δημιουργία των προϋποθέσεων της διαφθοράς καθώς επίσης και στην πύκνωση εμφάνισής της, λόγω της εμπλοκής της πολιτικής εξουσίας με τα ιδιωτικά συμφέροντα, παρά το γεγονός ότι η διαφθορά συνιστά παράγοντα στρέβλωσης του ανταγωνισμού στις διεθνείς συναλλαγές (Χρυσόγονος 2011, σ. 94). Η κοινή αφετηρία της διαφθοράς βρίσκεται στην αποπολιτικοποίηση του πολιτικού, με άλλα λόγια όσο ασαφέστερη γίνεται η ιδεολογική διαφορά μεταξύ των κομμάτων και όσο χαλαρότερη είναι η σχέση τους με τις προεκλογικές εξαγγελίες τους, τόσο περισσότερο δημιουργούνται συνθήκες που ευνοούν τη διαφθορά (Χρυσόγονος 2011, σ. 96). Ωστόσο, λόγω του γεγονότος ότι τα κόμματα πλέον δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένες ομάδες ψηφοφόρων, αλλά και λόγω του μεγάλου αριθμού αποφάσεων οι οποίες ουσιαστικά λαμβάνονται εκτός του κράτους τα προγράμματα των κομμάτων δεν μπορούν πλέον να διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Ενδεικτικό είναι το παράθεμα το οποίο ακολουθεί: «Τα κόμματα μοιάζουν μεταξύ τους όλο και περισσότερο [...]. Γι' αυτό και χρειάζονται περισσότερη διαφήμιση. Οι διαφορές στην παρουσίαση [...] θα προσελκύσουν [...] τα κόμματα δεν είναι επιλεκτικά ως προς τους χρηματοδότες τους. Γιατί πάντα έχουν λιγότερα χρήματα από ό,τι χρειάζονται. Οι χρηματοδότες από την άλλη μεριά ενδιαφέρονται κατά κανόνα για συγκεκριμένες αποφάσεις και όχι για την ενίσχυση ιδεολογιών. Γι' αυτό και χρηματοδοτούν ανεξάρτητα όλα τα κόμματα. Είναι ο φόρος επιρροής τον οποίο πληρώνουν [...] που εξασφαλίζεται κατά κανόνα από διαδικασίες που διαφεύγουν τον φορολογικό έλεγχο και άρα καταβάλλεται με χρήματα που ανήκουν στο κοινωνικό σύνολο. Η σημερινή κατάσταση [...] οδηγεί στη

συγκέντρωση εξουσίας σε αφανείς πολιτικοοικονομικούς πυρήνες και στη δημιουργία ενός πλέγματος ποδηγέτησης των κρατικών αποφάσεων.» (Σημίτης, «Η ιδιωτική χρηματοδότηση των κομμάτων», *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση* 15-16, 1993, σ.7 κ.ε. (8-0), στο Χρυσόγονος 2011, σ. 89).

Εάν ωστόσο, η πολιτική δεν ασκείται στον δημόσιο χώρο όπου ανήκει, χάνει την πολιτική της διάσταση, αποπολιτικοποιείται και παύει πλέον να υπηρετεί τη δημοκρατία (Δημητρίου, 2018). Μέσω του αδήλωτου χρήματος προς τα κόμματα, τα ιδιωτικά συμφέροντα, με τη συμβολή των μέσων μαζικής ενημέρωσης, όπως θα δειχθεί στην επόμενη ενότητα, διαμορφώνουν την άσκηση της πολιτικής. Επομένως, η αδιαφανής χρηματοδότηση προς τα κόμματα, με αντάλλαγμα την παροχή διευκολύνσεων αποτελεί την κυριότερη ενδεχομένως αιτία της κρίσης του πολιτικού συστήματος (Δημητρίου, 2018), η οποία διευρύνει την υποαντιπροσώπευση και εντείνει την απαξίωση προς τα πολιτικά πρόσωπα, η οποία μετατρέπεται αυτομάτως σε κρίση της πολιτικής, κι επιφέρει την απονομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος, έτσι η δημόσια σφαίρα μετατοπίζεται στο επικοινωνιακό επίπεδο των μέσων μαζικής ενημέρωσης (Ζώρας, 2011, σ. 117).

Μια τελευταία επισήμανση αφορά το γεγονός ότι λόγω του ολοένα και μεγαλύτερου ρόλου των υπερεθνικών οργανισμών, το έλλειμμα αντιπροσώπευσης δεν έχει να κάνει μόνο με τα εγχώρια πολιτικά συστήματα, αλλά και με τα υπερεθνικά

Οι αλλαγές στο πεδίο της δημοσιότητας

Ανάμεσα στην κοινωνία και την πολιτική αντιστοιχεί η δομή ενός ευρύτερου δημόσιου χώρου, μέρος του οποίου είναι και η αστική δημοσιότητα, η οποία περιλαμβάνει τις «διαλογικές και αναστοχαστικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες οριοθετείται το τί αποτελεί δημόσιο πρόβλημα και προσδιορίζονται οι πολιτικές διαδικασίες και οι κοινωνικές δεσμεύσεις, μέσω των οποίων ελέγχεται από τους πολίτες (ή τους αντιπροσώπους τους) κατά πόσο το κράτος επιτυγχάνει να εγγυηθεί τους όρους κοινωνικής αναπαραγωγής και να εξασφαλίσει τις κοινωνικές σχέσεις.» (Ψυχοπαίδης, χ.χ. σ. 25). Με άλλα λόγια, ο δημόσιος χώρος επικοινωνίας περιλαμβάνει ουσιαστικά τη σφαίρα συνύπαρξης στην οποία οι πολίτες συζητούν, συσκέπτονται και αποφασίζουν για υποθέσεις ευρύτερου ενδιαφέροντος, είτε με θεσμικά οργανωμένους τρόπους είτε όχι (κόμματα, έντυπος ή ηλεκτρονικός Τύπος). Με αυτή την έννοια, ο δημόσιος χώρος επικοινωνίας εμφιλοχωρεί στη λειτουργία των κρατικών οργάνων και των θεσμών, της πολιτικής κατά κύριο λόγο κοινωνίας (Σταμάτης, χ.χ. σ.145).

Είναι σαφές, από την παραπάνω ανάλυση ότι το μοντέλο της αστικής δημοσιότητας προϋπέθετε την απόλυτη διάκριση μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, ενώ στη δημοσιότητα των ιδιωτών ανήκε ένα κοινό το οποίο μετέφερε στο κράτος τις ανάγκες της κοινωνίας. Από τις αρχές του 20ου αιώνα κι ύστερα, ωστόσο, από τον πυρήνα της ιδιωτικής σφαίρας της αστικής κοινωνίας η οποία είναι δημόσια σημαντική, σχηματίζεται μια εκ νέου πολιτικοποιημένη κοινωνική σφαίρα, εντός της οποίας κρατικοί και κοινωνικοί θεσμοί συνενώνονται, δημιουργώντας ένα πλέγμα λειτουργιών το οποίο δεν γίνεται πλέον κατανοητό μέσω της διάκρισης δημόσιου και ιδιωτικού (Χάμπερμας, 1997, σ.225).

Οι αστοί της φιλελεύθερης εποχής ζούσαν την ιδιωτική ζωή τους, στο πλαίσιο του επαγγέλματος και της οικογένειας. Αυτές οι δυο σφαίρες τώρα ακολουθούν αντίθετες πορείες. Έτσι, η οικογένεια γίνεται όλο και πιο ιδιωτική, ενώ ο κόσμος της εργασίας όλο και πιο δημόσιος (Χάμπερμας, 1997, σ.229). Οι σχέσεις συναλλαγής της αστικής κοινωνίας επηρεάζουν σε βάθος τις προσωπικές σχέσεις των αστικών οικογενειών. Σταδιακά, η σημασία της οικογενειακής ιδιοκτησίας αντικαθίσταται από τα ατομικά εισοδήματα (Χάμπερμας, 1997, σ.232). Κατά κάποιον τρόπο, η οικογένεια αποϊδιωτικοποιείται (Χάμπερμας, 1997, σ.233), καθώς η αμοιβαία σχέση μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας έχει πλέον διαταραχθεί

Τη θέση της λογοτεχνικής δημοσιότητας της αστικής δημοσιότητας λαμβάνει ο ψευδοδημόσιος ή ο ψευδοϊδιωτικός χώρος της κατανάλωσης του πολιτισμού. Ο διαλογισμός των ιδιωτών στα σαλόνια, τις λέσχες και τις διάφορες εταιρίες είχε «πολιτικό» χαρακτήρα, καθώς δεν ανήκε στην κυκλοφορία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης, δεν αντανάκλούσε τις βιοτικές ανάγκες, αλλά ήταν χειραφετημένος από αυτές (Χάμπερμας, 1997, σ.238).

Το σημερινό μοντέλο, χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από την υποχώρηση της συζήτησης των μελών μιας συντροφιάς υπέρ ομαδικών δραστηριοτήτων με μη δεσμευτικό χαρακτήρα, χωρίς την παρουσία κοινού (Χάμπερμας, 1997, σ.242). Ωστόσο, η συζήτηση σήμερα έχει μετατραπεί σε καταναλωτικό αγαθό, που τυποποιείται, η δε θέση και η αντίθεση πρέπει εκ των προτέρων να τηρούν συγκεκριμένους κανόνες, ενώ η συναίνεση ως προς τη συμπεριφορά καθιστά περιττή τη συναίνεση ως προς το αντικείμενο (Χάμπερμας, 1997, σ.243).

Στο ενδιάμεσο πεδίο το οποίο σχηματίζεται, οι κρατικοποιημένες περιοχές της κοινωνίας και οι κοινωνικοποιημένες περιοχές του κράτους εμφιλοχωρούν η μια στην άλλη, χωρίς ωστόσο την πάλαι ποτέ διαμεσολάβηση των πολιτικά διαλογιζόμενων ιδιωτών (Χάμπερμας, 1997, σ.256). Σε αυτό το νέο πλαίσιο, επικρατούν θεσμοί όπως τα κόμματα ή οι ενώσεις, μέσω των οποίων τα οργανωμένα συμφέροντα των ιδιωτών αποκτούν άμεση πολιτική έκφραση. «Η διαδικασία άσκησης εναλλαγής και εξισορρόπησης της εξουσίας διαδραματίζεται κατευθείαν μεταξύ των ιδιωτικών διοικήσεων, των ενώσεων, των κομμάτων και της δημόσιας διοίκησης· το κοινό ως τέτοιο περιλαμβάνεται σε αυτό το κύκλωμα της εξουσίας σποραδικά, αλλά και τότε μόνο για να επευφημήσει. Οι ιδιώτες εφόσον είναι μισθωτοί και δικαιούχοι παροχών, πρέπει να αναθέτουν την υποστήριξη των διεκδικήσεων με δημόσιο ενδιαφέρον σε συλλογικά όργανα. Οι αποφάσεις όμως, που γι' αυτούς ως καταναλωτές και ψηφοφόρους παρέμειναν ατομικές, στο βαθμό που παρουσιάζουν δημόσιο ενδιαφέρον υπόκεινται στην επιρροή οικονομικών και κοινωνικών κέντρων.» (Χάμπερμας, 1997, σ.257).

Μαζί με την ιδέα της δημοσιότητας μεταβλήθηκε και η ιδέα της πολιτικά λειτουργούσας δημοσιότητας καθώς επίσης και η πραγματική της λειτουργία, και αυτό αντανάκλαται στο γεγονός ότι η σχέση δημόσιας συζήτησης και κανόνα δικαίου μεταβάλλεται (Χάμπερμας, 1997, σ. 239). Η φιλελεύθερη έννοια του κανόνα δικαίου με την οποία συνδέονταν η εκτελεστική και η δικαστική εξουσία, εμπεριείχε τα στοιχεία της γενικότητας και της αλήθειας. Η δομή της αντανάκλα τη δομή της αστικής

δημοσιότητας, καθώς η γενικότητα των νόμων είναι διασφαλισμένη, στο βαθμό που η αυτονομία της κοινωνίας, ως ιδιωτικής σφαίρας επιτρέπει την εξαίρεση ορισμένων συμφερόντων από το πεδίο της νομοθεσίας και τον περιορισμό των ρυθμίσεων στους γενικούς όρους εξισορρόπησης των συμφερόντων. Καθώς, ο χωρισμός του κράτους από την κοινωνία ξεπερνιέται και το κράτος παρεμβαίνει στο κοινωνικό σύστημα, η γενικότητα του κανόνα δεν μπορεί πια να θεωρηθεί απόλυτη αρχή. Πλέον, απαιτούν ρύθμιση συγκεκριμένες περιπτώσεις οι οποίες συνδέονται με ορισμένες ομάδες ατόμων και ασταθείς καταστάσεις (Χάμπερμας, 1997, σ.259). Ορισμένες μάλιστα φορές, η νομοθεσία είναι υποχρεωμένη να συγκεκριμενοποιεί, εισχωρώντας στις αρμοδιότητες της διοίκησης· συχνότερα δε οι εν λόγω αρμοδιότητες διευρύνονται σε τέτοιο βαθμό που δεν μπορεί πια να θεωρηθούν ως απλή εκτέλεση του νόμου (Χάμπερμας, 1997, σ.260). Μάλιστα, η διάκριση των εξουσιών και η διασταύρωσή τους τείνουν να καταργηθούν, όταν ο νομοθέτης λαμβάνει μέτρα με τα οποία στην ουσία παρεμβαίνει στις αρμοδιότητες της διοίκησης, ή όταν μεταβιβάζει τις λειτουργίες του στη διοίκηση, ή τέλος όταν δεν προχωράει σε ρυθμίσεις όπου και όταν υπάρχει πραγματική ανάγκη, οπότε η διοίκηση δρα ανενόχλητη (Χάμπερμας, 1997, σ.260).

Την ίδια στιγμή που λαμβάνουν χώρα οι παραπάνω μετασχηματισμοί, πλήττεται και η σχετικά ομοιογενής βάση του κοινού των διαλογιζόμενων ιδιωτών. Τώρα, ο ανταγωνισμός των οργανωμένων πλέον ιδιωτικών συμφερόντων εισχωρεί στη δημοσιότητα. Η συναίνεση στον δημόσιο διάλογο παραχωρεί τη θέση της στο συμβιβασμό, που προκύπτει από τις δημόσιες αντιπαραθέσεις ή απλώς επιβάλλεται από τα πάνω (Χάμπερμας, 1997, σ.260). Αυτό συμβαίνει καθώς οι ίδιες οι αγορεύσεις στην ολομέλεια του Κοινοβουλίου δεν έχουν πλέον στόχο την ανταλλαγή επιχειρημάτων και την πειθώ, αλλά απευθύνονται στους ενεργούς πολίτες. Έτσι η δημοσιότητα λαμβάνει πλέον δημοψηφισματικό χαρακτήρα, ενώ οι συζητήσεις στο διευρυμένο πλαίσιο της ακολουθούν τους κανόνες του δημόσιου θεάματος, κι η δημοσιότητα χάνει την κριτική πλευρά της έναντι της επίδειξης (Χάμπερμας, 1997, σ.291).

Αυτή η αλλαγή δομής της δημοσιότητας φαίνεται και από το κατεξοχήν μέσο της τον Τύπο. Σταδιακά ο Τύπος από ειδησεογραφικός εξελίσσεται σε Τύπο γνώμης, και η συγγραφική δημοσιογραφία ανταγωνίζεται την ειδησεογραφία ή αγγελιογραφία. Επομένως, οι εφημερίδες μετατρέπονται σε καθοδηγητές της κοινής γνώμης και όργανα κομματικής πολιτικής (Χάμπερμας, 1997, σ.264).

Όσο επικρατούσε το φιλελεύθερο μοντέλο δημοσιότητας, οι θεσμοί του διαλογιζόμενου κοινού ήταν εγγυημένοι έναντι των παρεμβάσεων της δημόσιας

εξουσίας, καθώς βρίσκονταν στα χέρια των ιδιωτών. Αλλά λόγω της εμπορευματοποίησης καθώς και της οικονομικής και τεχνολογικής συγκέντρωσης των τελευταίων χρόνων, εξελίχθηκαν σε συγκροτήματα με μεγάλη ισχύ, κι έτσι η παραμονή τους σε λίγα ιδιωτικά χέρια απειλούσε πλέον τις κριτικές λειτουργίες της δημοσιογραφίας. Τα μαζικά μέσα σήμερα έχουν πολύ μεγαλύτερη εμβέλεια και αποτελεσματικότητα, μαζί τους επεκτάθηκε και η ίδια η σφαίρα της δημοσιότητας, ωστόσο στην πραγματικότητα απομακρύνθηκαν από αυτή τη σφαίρα και ξαναβρέθηκαν στην άλλοτε ιδιωτική σφαίρα των εμπορευμάτων. Ενώ ο Τύπος παλαιότερα ενημέρωνε και πυροδοτούσε τους προβληματισμούς του διαλογιζόμενου κοινού, σήμερα, ως μαζικός πλέον, διαμορφώνει το κοινό (Χάμπερμας, 1997, σ.σ. 270, 271), λειτουργώντας και «ως μέσο υποβολής μιας επίπλαστης και άκριτης συναίνεσης» (Σταμάτης, χ.χ. σ.149).

Όσον αφορά τη διοίκηση, αν και ακόμα και στη φιλελεύθερη εποχή δεν λειτουργούσε ως αμιγώς εκτελεστικός μηχανισμός, ωστόσο, καθώς αναλαμβάνει ολοένα και περισσότερες λειτουργίες, λόγω του κοινωνικού κράτους αυτονομείται όχι μόνο απέναντι στον νομοθέτη, αλλά και στην κυβέρνηση. Η διοίκηση με τις αυξημένες αρμοδιότητες με τις οποίες είναι πλέον επιφορτισμένη συμπληρώνει και εν μέρει υποκαθιστά την κρατική εξουσία κι έρχεται σε συμβιβασμό με τη δημοσιότητα, πράγμα το οποίο στην ουσία αναφέρεται στη μεταβίβαση διοικητικών καθηκόντων στη δικαιοδοσία διαφόρων ενώσεων. Έτσι, διοικητικά πεδία αφαιρούνται από το κράτος και γίνονται «συστατικά στοιχεία ενός συντεχνιακού διοικητικού συστήματος.» (Weber, 1951, σ.σ. 38, 53, στο Χάμπερμας, 1997, σ. 281). Ακόμα, όμως, και όπου το κράτος διατηρεί ή επεκτείνει το πεδίο της διοικητικής δικαιοδοσίας του, οφείλει να κάνει συμβιβασμούς με ποικίλα συμφέροντα. Ωστόσο, οι συμφωνίες πλέον συμφωνούνται εξωκοινοβουλευτικά, εκτός του πεδίου δηλαδή της κρατικά θεσμοθετημένης δημοσιότητας. Στο βαθμό της αμοιβαίας διείσδυσης κράτους και κοινωνίας, η δημοσιότητα και μαζί με αυτήν η εγκαθιδρυμένη ως όργανο του κράτους δημοσιότητα, το κοινοβούλιο δηλαδή, χάνει αρκετές διαμεσολαβητικές λειτουργίες. Ενώ, λοιπόν, εξασθενεί το κοινοβούλιο, ενισχύονται ως μετασηματιστές από το κράτος προς την κοινωνία, η διοίκηση και από την κοινωνία προς το κράτος οι ενώσεις πολιτών (Χάμπερμας, 1997, σ.286).

Τέλος, η σχέση που έχουν οι δικαιούχοι παροχών, έναντι του κράτους δεν είναι αμιγώς πολιτική συμμετοχή. Η επαφή με το κράτος κατά τον Χάμπερμας γίνεται στον προθάλαμο και το θάλαμο της διοίκησης. Με άλλα λόγια δεν έχει πολιτικό χαρακτήρα

και διακρίνεται από «απαιτητική αδιαφορία» (Χάμπερμας, 1997, σ.296). Στο πλαίσιο του κοινωνικού κράτους, τα πολιτικά ενδιαφέροντα λαμβάνουν κατά κύριο λόγο τη μορφή κλαδικών διεκδικήσεων, την άρθρωση και την αντιπροσώπευση των οποίων αναλαμβάνουν πλέον οι μεγάλες συνδικαλιστικές οργανώσεις και τα κόμματα (Χάμπερμας, 1997, σ.296).

Η δημοσκοπικά καταγεγραμμένη άποψη δεν είναι το ίδιο με το αποτέλεσμα μιας διαβουλευτικά διαμορφωμένης δημοκρατικής βούλησης των πολιτών (Χάμπερμας, 2013, σ.173). Ο πραγματισμός των πολιτικών καθορίζεται από δημοσκοπήσεις και είναι απαλλαγμένος από κάθε δεοντολογική δέσμευση (Χάμπερμας, 2013, σ.182). Τα δε μέσα δεν είναι αμέτοχα στην αξιοθρήνητη μεταμόρφωση της πολιτικής, καθώς λαμβάνει χώρα η όσμωση πολιτικών, οικονομικών και μιντιακών ελίτ. Επιπλέον, ο Τύπος παρουσιάζει τα ζητήματα ως άκρως εξειδικευμένα, αφαιρώντας κάθε στοχασμό περί πολιτικού συγκειμένου. Επομένως, ο δημόσιος χώρος επικοινωνίας χαρακτηρίζεται από τη διεύρυνση διαφόρων ειδών αποκλεισμών, καθώς επίσης και από την αδιαφορία των πολιτών για τη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων οι οποίες τους αφορούν.

Επιστρέφοντας στη συζήτηση για τη θεσμική κρίση εν γένει, χαρακτηριστική εκδήλωσή της στο πεδίο των μέσων μαζικής ενημέρωσης συνιστά η υποκατάσταση των λειτουργιών του πολιτικού συστήματος, από το σύστημα των μέσων καθώς επίσης και από τις δημοσκοπήσεις, το μεν πρώτο επιτυγχάνοντας πολιτική ισχύ, μεγαλύτερη των θεσμών, οι δε δεύτερες επιδιώκοντας ίση αξιοπιστία με αυτή των εκλογών, θεωρώντας ότι ο λόγος τους εκφράζει την κοινωνία περισσότερο από ό,τι το θεσμικό σύστημα (Δημητρίου, 2018).

Σύμφωνα με τον Αμάρτσα Σεν, η απουσία ελεύθερων μέσων ενημέρωσης και ο περιορισμός της δυνατότητας των ανθρώπων να επικοινωνούν, υποβαθμίζει άμεσα τη ζωή τους, ακόμα κι αν το απολυταρχικό κράτος το οποίο επιβάλλει τους περιορισμούς είναι πλούσιο σε όρους εισοδήματος (Sen, 2015, σ. 374).

Τη δεκαετία το 1980, έλαβε χώρα η υποχώρηση του δημόσιου έναντι του ιδιωτικού, την ίδια στιγμή, ωστόσο, νέα πεδία τα οποία έως τότε ανήκαν στην ιδιωτική σφαίρα χρειάστηκε να διευθετηθούν από το κράτος, επιφέροντας την εμφάνιση νέων υποκειμένων και τη δημιουργία καινούριων κοινωνικών κινημάτων καθώς επίσης και την αυτόνομη παρουσία και δραστηριοποίηση της κοινωνίας των πολιτών (Βούλγαρης, 1996 σ. 111). Η έλευση του νεοφιλελευθερισμού η οποία είναι το μείζον χαρακτηριστικό της περιόδου, έθεσε στο επίκεντρο της θεωρίας του την αγορά ως

αυτόνομο μηχανισμό νομιμοποίησης και την οικονομική συναλλαγή ως κυρίαρχο είδος σχέσεων. Είναι προφανές ότι τίθενται γερές βάσεις, ώστε στο εξής η πολιτική να απαξιώνεται πλήρως (Βούλγαρης, 1996 σ. 118). Η εν λόγω θεωρία ευθύς εξαρχής αποδεσμεύεται από «την αξιακή ολότητα, αποδέχεται τον κοινωνικό κατακερματισμό ως φυσικό χαρακτηριστικό της κοινωνίας την οποία κατανοεί ως μη αξιακή ιστορική ολότητα.» (Ψυχοπαίδης, χ.χ. σ. 30). Ως φυσικό επακόλουθο, η νεοφιλελεύθερη αντίληψη της κοινωνίας ως αγοράς δεν αναγνωρίζει τη διανεμητική δικαιοσύνη, η οποία προϋποθέτει μια κεντρική αρχή που θα φέρει εις πέρας τη διανομή, η οποία ωστόσο, στο εν λόγω πλαίσιο δεν υπάρχει, καθώς η μόνη διανομή που πραγματοποιείται είναι τυχαία. Σκοπός της κεντρικής αρχής είναι απλώς η διασφάλιση της συναλλακτικής δικαιοσύνης, η οποία παραβιάζεται, όταν δεν τηρούνται οι συμφωνίες ή όταν η αρχή μεροληπτεί (Δρόσος, χ.χ. σ. 164). Η κοινωνική δικαιοσύνη, επίσης, είναι αδιανόητη, στο βαθμό που το κοινωνικό όλο το οποίο συνιστά προϋπόθεσή της δεν υφίσταται. Εφόσον είναι αδύνατον να έχουμε τη συνολική εικόνα της κοινωνίας, είναι αδύνατον να εκτιμήσουμε τη συνεισφορά του μεμονωμένου ατόμου σε αυτήν, επομένως η ανταπόδοσή της είναι εξίσου αδύνατη. Συν τοις άλλοις, καθώς υπάρχουν μόνον άτομα, καθένα από αυτά νοηματοδοτεί τη ζωή του κατά το δοκούν, μην μπορώντας να θέσει συλλογικούς στόχους και αξίες (Δρόσος, χ.χ. σ. 165).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, σε πολιτικό επίπεδο, οι νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις ενισχύονται από τις απόψεις του Φράνσις Φουκουγιάμα κατά τις οποίες η δυτική δημοκρατία και ο καπιταλισμός έχουν επικρατήσει στη μάχη των πολιτισμών. Στο οικονομικό επίπεδο, οι εν λόγω αντιλήψεις εκφράστηκαν από τη Συναίνεση της Ουάσιγκτον, στο πλαίσιο της οποίας προωθούνται οι ιδιωτικοποιήσεις, η απελευθέρωση των αγορών, η μακροοικονομική σταθερότητα και η ελαχιστοποίηση του ρόλου του κράτους. Βεβαίως, μισό αιώνα μετά την αδιαφιλονίκητη επικράτησή της, η δυτική δημοκρατία είναι εξαιρετικά ευάλωτη· το ελεύθερο εμπόριο πλήττεται, η διαφορετικότητα πλήττεται, τα ανθρώπινα δικαιώματα πλήττονται, σε τέτοιο βαθμό ώστε να ωθήσουν τον αρθρογράφο των *TheNewYorkTimes*, R. Cohen, να μιλήσει για μια εποχή χωρίς όνομα (an era without a name), αναφερόμενος στην αλλαγή των αξιών οι οποίες συνέθεταν την αμερικανική πολιτική ταυτότητα (Cohen, 2018), δοθείσης της σημασίας της εν λόγω Χώρας αυτό μεταφέρεται σε ολόκληρο τον κόσμο.

**Η επίδραση των υπερεθνικών οργανισμών στη δημοκρατία: το παράδειγμα της
Ευρωπαϊκής Ένωσης**

Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θεωρείται ότι έχει καταφέρει πλήγμα στην εθνική αντιπροσωπευτική δημοκρατία, καθώς η εξουσία της δημιουργίας νόμων, κυρίως των κανονισμών, δεν υπόκειται στον έλεγχο των εθνικών κοινοβουλίων, επομένως και στον λαό. Το πλήγμα στην εθνική δημοκρατία επιτείνεται, λόγω της εκχώρησης αρμοδιοτήτων οι οποίες παραδοσιακά ανήκαν στο κράτος, όπως το νόμισμα (Παπαδοπούλου, 2011, σ. 166), πολλώ δε μάλλον όταν η νομισματική πολιτική αποφασίζεται και διενεργείται από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, η οποία δεν υπόκειται σε κανέναν απολύτως έλεγχο, ούτε από την Ένωση, ούτε από τα κράτη μέλη. Το δε δημοκρατικό έλλειμμα οφείλεται στην ανυπαρξία του ευρωπαϊκού λαού και για αυτό εν πολλοίς είναι αναπόφευκτο (Παπαδοπούλου, 2011, σ. 169). Επομένως, παραγνωρίζεται η βούληση του δημοκρατικά νομιμοποιημένου νομοθέτη, καθώς επίσης και η ασφάλεια δικαίου, λόγω της αδιαφάνειας του ενωσιακού δικαίου και της συνθετότητας του ισχύοντος δικαίου, ως απότοκου της συνύπαρξης των δυο τάξεων δικαίου της εθνικής και της ενωσιακής (Παπαδοπούλου, 2011, σ. 169).

Επιπλέον, λόγω της συμμετοχής στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και σε άλλους διεθνείς οργανισμούς, η εκτελεστική εξουσία βρίσκει άλλη μια ευκαιρία να κυριαρχεί επί της νομοθετικής, η οποία όπως ήδη αναφέρθηκε σε άλλο σημείο της παρούσας μελέτης, ήδη έχει πληγεί. Η εκτελεστική εξουσία ενισχύεται καθώς είναι ο μοναδικός εθνικός δρών που συμμετέχει και στα δυο επίπεδα, αναλαμβάνοντας το ρόλο του θεματοφύλακα μεταξύ εθνικού και υπερεθνικού επιπέδου (Παπαδόπουλος, 2018, σ.101).

Επιπλέον, για τους εκπροσώπους των κρατών όχι μόνο στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και στους άλλους διεθνείς οργανισμούς τίθεται ζήτημα λογοδοσίας, ειδικότερα, «η αλυσίδα λογοδοσίας στο ΔΝΤ είναι δαιδαλώδης: από το διοικητικό προσωπικό, στο εκτελεστικό συμβούλιο, στο διοικητικό συμβούλιο, στην κυβέρνηση, των κρατών μελών που εκπροσωπεί κάθε σύμβουλος και τέλος στους ψηφοφόρους κάθε χώρας.» (Παπαδόπουλος, 2018, σ.105).

Για όλους τους παραπάνω λόγους, η θεσμική αποδυνάμωση του κράτους πρέπει να έχει ισχυρή δημοκρατική νομιμοποίηση, ενώ οι θεσμοί οι οποίοι πλέον αναλαμβάνουν τις εκχωρούμενες αρμοδιότητες θα πρέπει επίσης να διαθέτουν την ανάλογη νομιμοποίηση. Επιπλέον, εξαιρετικά χρήσιμη θα ήταν η ύπαρξη θεσμικών αντίβαρων

έναντι αυτού που χάνεται κυρίως στο επίπεδο της περιφερειακής και τοπικής αυτοδιοίκησης (Σωτηρέλης, 2000, σ.95).

Ο Χάμπερμας στο δοκίμιό του *Για ένα σύνταγμα της Ευρώπης*, ασκεί ενδελεχή κριτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στην οποία πρώτος είχε καταλογίσει το δημοκρατικό έλλειμμα, το οποίο θεωρεί θεμελιώδες. Στο εν λόγω κείμενο πραγματεύεται, επίσης, το έλλειμμα πολιτικής από ποικίλες οπτικές γωνίες και καταθέτει τη δική του πρόταση για την υπέρβαση της κρίσης.

Σε αυτό, λοιπόν, το πλαίσιο, θεωρεί ότι πλέον είναι κοινά αποδεκτό ότι ο νεοφιλελευθερισμός απέτυχε, πράγμα το οποίο τεκμηριώνεται από το γεγονός ότι τα κριτήρια οικονομικής σταθερότητας με τα οποία υποτίθεται ότι θα εναρμονίζονταν οι εθνικοί προϋπολογισμοί κατέρρευσαν. Το ίδιο και το όνειρο των μηχανισμών οι οποίοι θα έκαναν περιττή τη διαμόρφωση κοινής πολιτικής βούλησης και θα χαλιναγωγούσαν τη δημοκρατία (Χάμπερμας, 2013, σ. 9).

Στο εν λόγω κείμενο, τονίζεται συνεχώς το έλλειμμα πολιτικής, το οποίο πραγματεύεται η παρούσα ανάλυση. Έτσι, οι πολιτικοί έχουν εδώ και καιρό μετατραπεί σε μια εκτελεστική ελίτ, η οποία δεν είναι προετοιμασμένη για τη δημιουργία μιας κατάστασης χωρίς σύνορα, που θα ακύρωνε τον συνήθη δημοσκοπικό-διοικητικό έλεγχο και θα απαιτούσε πολιτικό τρόπο διαμόρφωσης των νοοτροπιών. Αυτός είναι ο πραγματικός λόγος για τον οποίο διστάζουν να προχωρήσουν στην αλλαγή των συνθηκών, και όχι απλώς ο φόβος μήπως χάσουν την εξουσία, ή η έλλειψη ηγετικής ισχύος (Χάμπερμας, 2013, σ.13). Η ίδια η συζήτηση για τη διέξοδο από την κρίση έχει χάσει την πολιτική προοπτική της, αντ' αυτής επικράτησε η οικονομιστική συρρίκνωση της αντιμετώπισης (Χάμπερμας, 2013, σ.59).

Κατά τον Χάμπερμας, αίτιο της κρίσης είναι το κατασκευαστικό σφάλμα της νομισματικής ένωσης, το οποίο αναφέρεται στην απουσία των αναγκαίων πολιτικών αρμοδιοτήτων διακυβέρνησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο ((Χάμπερμας, 2013, σ.60). «Οι Κυβερνήσεις βρίσκονται ανάμεσα στη Σκύλα των προσταγών των τραπεζών και των οίκων αξιολόγησης και στη Χάρυβδη, το φόβο μπροστά στην απώλεια της νομιμότητάς τους δηλαδή της δημοτικότητάς τους από τους απογοητευμένους λαούς» (Χάμπερμας, 2013, σ. 60). Και σε τούτο το σημείο, είναι εμφανές το έλλειμμα πολιτικής, μάλιστα η διευθέτηση της ανισορροπίας μεταξύ των προσταγών των αγορών και της ρυθμιστικής ισχύος της πολιτικής φαντάζει ως η κατεξοχήν πρόκληση (Χάμπερμας, 2013, σ. 62). Έκφανση του κατασκευαστικού σφάλματος αποτελεί και το γεγονός ότι οι αποφάσεις των κρατών μελών της Ζώνης του Ευρώ, σε σημαντικούς τομείς χρειάζονται

περισσότερη νομιμοποίηση από την υπάρχουσα (Χάμπερμας, 2013, σ. 13). Σε αυτό το πλαίσιο, κάνει λόγο για την υπερεθνική υπονόμευση της δημοκρατίας η οποία πυροδοτεί αντιδράσεις τόσο από τους υπερασπιστές του εθνικού κράτους, οι οποίοι περιχαράκωνονται πίσω από την απώλεια της εδώ και καιρό διάτρητης εθνικής κυριαρχίας, ενώ από την άλλη πλευρά, επανέρχονται οι οπαδοί των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης (Χάμπερμας, 2013, σ. 11). Επιπλέον πτυχή του κατασκευαστικού σφάλματος συνιστά ο εκτελεστικός φονταμενταλισμός, σύμφωνα με τον οποίο οι εθνικές διοικήσεις απαλλάσσονται από τον έλεγχο των δικών τους κοινοβουλίων, μεταθέτοντας προβλήματα και αποφάσεις στο επίπεδο της Ένωσης, όπου ωστόσο δεν υπόκεινται σε κανένα απολύτως πολιτικό έλεγχο, όπως στα εθνικά συνταγματικά συστήματα (Χάμπερμας, 2013, σ.63).

Λαμβάνοντας υπόψη την ολοένα και μεγαλύτερη πολυπλοκότητα της παγκόσμιας κοινωνίας, η οποία περιορίζει το πεδίο δράσης των κρατών προκύπτει η ανάγκη, παρά την προσπάθεια αντιστάθμισης από την πλευρά τους της απώλειας ικανότητας επίλυσης προβλημάτων, μέσω της δημιουργίας των διεθνών οργανισμών, να αναπτυχθούν δυνατότητες δράσης πέραν των εθνικών συνόρων, μέσω του κανονιστικού πνεύματος της δημοκρατίας (Χάμπερμας, 2013, σ 74). Εντούτοις, η αύξηση της εξουσίας των διεθνών οργανισμών, στο βαθμό που οι κρατικές αρμοδιότητες μεταβιβάζονται στο επίπεδο διεθνικών διακυβερνήσεων υποσκάπτει τις δημοκρατικές διαδικασίες εντός των κρατών (Χάμπερμας, 2013, σ.75). Αυτή η κατάσταση του «συστημικού καταναγκασμού μιας όλο και περισσότερο αλληλοεξαρτώμενης διεθνούς κοινότητας» (Χάμπερμας, 2013, σ.75), δεν φαίνεται αντιστρέψιμη, μιας και ωθεί δε, κατά τον Χάμπερμας, να επεκτείνουμε τις δημοκρατικές διαδικασίες πέραν των ορίων του εθνικού κράτους. Την ίδια στιγμή εκφράζονται αμφιβολίες όχι μόνον από την πλευρά των Ευρωσκεπτικιστών, αν είναι εφικτή η διεθνοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας (Χάμπερμας, 2013, σ.75). Επιπλέον, σε καμία περίπτωση, η δημοκρατική νομιμοποίηση δεν είναι δυνατόν να υποκατασταθεί από κάποια από τις φάσεις της, όπως η λογοδοσία, ή η διαφάνεια (Χάμπερμας, 2013, σ. 79).

Συν τοις άλλοις, ο Χάμπερμας διαπιστώνει τη διχοτόμηση του υποκειμένου θέσπισης συντάγματος και νόμων, καθώς οι πολίτες μετέχουν κατά διττό τρόπο στη συνταγματοποίηση και τη νομοθέτηση, ως μελλοντικοί, δηλαδή, πολίτες της Ένωσης και ως μέλη του λαού του κράτους (Χάμπερμας, 2013, σ. 85), γεγονός το οποίο σημαίνει ότι ό,τι εντός του κράτους λογίζεται ως δημόσιο συμφέρον, σε ευρωπαϊκό επίπεδο μετατρέπεται «σε μια ειδικού ενδιαφέροντος περιορισμένη στον δικό της λαό

γενίκευση συμφερόντων, που μπορεί να έρθει σε σύγκρουση με την πανευρωπαϊκή εκείνη γενίκευση συμφερόντων την αναμενόμενη από το ρόλο των πολιτών ως πολιτών της Ένωσης» (Χάμπερμας, 2013, σ. 101). Εξάλλου, οι πολίτες που συμμετέχουν διαχάζονται ευθύς εξαρχής, καθώς ο ευρωπαίος πολίτης κατά τη θέσπιση συντάγματος και τη νομοθετική διαδικασία, έρχεται αντιμέτωπος με τον εαυτό του ως πολίτη του εκάστοτε ήδη συντεταγμένου λαού του κράτους (Χάμπερμας, 2013, σ.102). «Βέβαια τα συντακτικά υποκείμενα στο ρόλο τους ως υπηκόων των μελλοντικών κρατών μελών είναι έτοιμα να εκχωρήσουν στη νέα κοινότητα μέρος των κυριαρχικών δικαιωμάτων των ήδη συντεταγμένων κρατών τους. Με μια επιφύλαξη ωστόσο, οι ευρωπαϊκοί λαοί με τη συμμετοχή τους στη συντακτική διαδικασία εξασφαλίζουν μάλλον ότι το κράτος τους θα διατηρηθεί εντός της ομοσπονδιακής κοινότητας με τη λειτουργία εξασφάλισης της ελευθερίας ενός δημοκρατικού κράτους δικαίου» (Χάμπερμας, 2013, σ.103). Άλλη μια πλευρά ενδεχομένως του κατασκευαστικού σφάλματος.

Από την άλλη πλευρά, η κοινή κυριαρχία αιτιολογείται με βάση το γεγονός ότι οι πολίτες της Ένωσης επιθυμούν δικαιολογημένα να διατηρήσουν τον ισότιμο ρόλο των κρατών τους, σε επίπεδο Ένωσης (Χάμπερμας, 2013, σ.105), καθώς τα εθνικά κράτη δεν αποτελούν μόνον έκφραση των πολιτισμών τους, οι οποίοι πρέπει να διατηρηθούν, αλλά εγγυώνται τη δικαιοσύνη και την ελευθερία εντός τους (Χάμπερμας, 2013, σ.106).

Για να διευθετηθούν ορισμένες πλευρές του κατασκευαστικού σφάλματος, για τον Χάμπερμας είναι απαραίτητο να «μετασχηματισθεί και η εθνική αλληλεγγύη των πολιτών, ώστε το σύνολο των πολιτών της Ένωσης να μοιραστεί αποτελεσματικά την κυριαρχία με τους λαούς των κρατών μελών» (Χάμπερμας, 2013, σ. 112), έτσι ώστε, οι πολίτες της Ένωσης «να συμμετάσχουν σε μια κοινή δημοκρατική διαμόρφωση βούλησης που να υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα» (Χάμπερμας, 2013, σ.112).

Το βάρος των αποφάσεων, οι οποίες λαμβάνονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο κατέστη σαφές ήδη από το ξεκίνημα της κρίσης χρέους. Η Ένωση θα μπορούσε να επικρατήσει έναντι των κερδοσκόπων, μόνον εάν είχε ενισχυμένες πολιτικές αρμοδιότητες. Η κοινή οικονομική διακυβέρνηση θα σήμαινε ότι η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των επιμέρους χωρών δεν απαιτεί απλώς δημοσιονομική πειθαρχία, αλλά γενικότερα κοινή οικονομική πολιτική (Χάμπερμας, 2013, σ.118). Για να λάβουν σάρκα και οστά αυτές οι αλλαγές απαιτείται η εκ βαθέων αλλαγή των πολιτικών ελίτ. Ειδικότερα, εάν επιθυμούν να έχουν τους λαούς με το μέρος τους για μια αλληλέγγυα Ευρώπη θα πρέπει να θελήσουν για το ευρωπαϊκό δημόσιο συμφέρον, κάτι το οποίο ανταγωνίζεται τα

δικά τους επιμέρους συμφέροντα διατήρησης της εξουσίας τους (Χάμπερμας, 2013, σ.119). Ωστόσο, η αλληλεγγύη των ευρωπαϊών πολιτών είναι αδύνατον να καλλιεργηθεί, όταν μεταξύ των κρατών μελών εδραιώνονται κοινωνικές ανισότητες. «Η Ένωση πρέπει να εγγυάται αυτό που το Σύνταγμα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας αποκαλεί ομοιομορφία των συνθηκών διαβίωσης, Η παραπάνω έννοια αναφέρεται στο εύρος των παραλλαγών των κοινωνικών περιστάσεων της ζωής το οποίο είναι αποδεκτό από την άποψη της δίκαιης κατανομής των πόρων, και όχι στην ισοπέδωση πολιτισμικών διαφορών.» (Χάμπερμας, 2013, σ.120).

Τόσο η υπερεθνική οργάνωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και τα συμβατικά κράτη οριοθετούνται μέσω του τοπικισμού στον κοινωνικό χώρο. «Αντιθέτως, μια κοσμοπολιτική σχέση των πολιτών του κόσμου επιτρέπει μόνο μια εσωτερική προοπτική. Αυτή η αλλαγή προοπτικής από το κλασικό διεθνές δίκαιο στο πολιτικό σύνταγμα της διεθνούς κοινότητας δεν είναι πλέον μια απλή λογική κατασκευή.» (Χάμπερμας, 2013, σ.122). Η εν λόγω αλλαγή προοπτικής επιβάλλεται στη σύγχρονη συνείδηση από την ίδια την πραγματικότητα. «Στο μέτρο που τα λειτουργικά συστήματα της εν εξελίξει παγκόσμιας κοινότητας διαπερνούν τα εθνικά σύνορα προκύπτει εξωγενές κόστος πρωτόγνωρης τάξης μεγέθους και μαζί με αυτό ρυθμιστικές ανάγκες που υπερβαίνουν τις σημερινές δυνατότητες της πολιτικής δράσης. Αυτό δεν ισχύει μόνο για την άνιση κατανομή βαρών του οικονομικού υποσυστήματος και την ακατάσχετα επιταχυνόμενη κερδοσκοπία που ξεκίνησε από την οικονομική κρίση του 2008, αλλά και από τις οικολογικές ανισορροπίες και τους κινδύνους της τεχνολογίας μεγάλης κλίμακας. Με τέτοιες προβληματικές καταστάσεις της παγκόσμιας κοινότητας σήμερα δεν βρίσκονται αντιμέτωπα μεμονωμένα κράτη ή συνασπισμοί κρατών αλλά η ίδια η πολιτική» (Χάμπερμας, 2013, σ.122, 123). Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως *suis generis* σχηματισμός θα μπορούσε να προσαρμοστεί στο περίγραμμα μιας πολιτικά συντεταγμένης διεθνούς κοινωνίας. «Η πολιτικά παγκόσμια τάξη θέλει να νοείται ως προέκταση της δημοκρατικής εκνομίκευσης του ουσιαστικού πυρήνα της κρατικής εξουσίας.» (Χάμπερμας, 2013, σ.σ.126,127).

Κατά την κρίση του 2008 στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη συνέχεια την κρίση χρέους των χωρών μελών της Ζώνης του Ευρώ, οι μη κερδισμένοι της Παγκοσμιοποίησης κατέβαλαν το κόστος για τη λειτουργική διαταραχή του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Σε παγκόσμια κλίμακα, σε αυτό το πλαίσιο περιλαμβάνονταν οι οικονομικά ασθενέστερες χώρες, ενώ οι κερδοσκόποι

συμπεριφέρονται στο πλαίσιο του νόμου, σύμφωνα με την κοινωνικά αποδεκτή λογική της μεγιστοποίησης του κέρδους (Χάμπερμας, 2013, σ. 145).

Από το 1989, απαιτείται ο εκπολιτισμός και η τιθάσευση της δυναμικής του καπιταλισμού εκ των έσω (Χάμπερμας, 2013, σ.149). Η πολιτικά επιθυμητή οικονομική παγκοσμιοποίηση, κατά την άποψη του Χάμπερμας, έπρεπε να συνοδεύσει ένας παγκόσμιος πολιτικός συντονισμός και μια περαιτέρω εκνομίκευση των διεθνών σχέσεων. Οι πρώτες αμφίθυμες προσπάθειες ξεκίνησαν επί προεδρίας Κλίντον, αλλά δεν προχώρησαν, για άλλη μια φορά το έλλειμμα πολιτικής είναι παρόν και ευθύνεται εν πολλοίς για την κρίση.

Από τις αρχές της σύγχρονης εποχής, αγορά και πολιτική έπρεπε να ισορροπούν διαρκώς, ώστε να μην διαρρηγνύονται οι σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ των μελών μιας πολιτείας. Η ένταση μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας εξακολουθεί να υφίσταται, καθώς αγορά και πολιτική βρίσκονται σε αντίθετες αρχές (Χάμπερμας, 2013, σ. 153). Μια επικείμενη νέα αρχιτεκτονική του χρηματοπιστωτικού συστήματος, ακόμα κι αν ήταν εφικτή, δεν θα αρκούσε, λόγω της πολυπλοκότητας των αγορών και της παγκόσμιας αλληλεξάρτησης των σημαντικότερων λειτουργικών συστημάτων (Χάμπερμας, 2013, σ. 155). Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «ό,τι κι αν σημαίνει σήμερα αριστερά ή δεξιά, οι χώρες του Ευρώ μόνο μαζί μπορούν να αποκτήσουν πολιτικό βάρος που θα τους επιτρέψει να ασκήσουν επιρροή στην πορεία της παγκόσμιας οικονομίας.» (Χάμπερμας, 2013, σ. 161). Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης η οποία ανέκαθεν λάμβανε χώρα κεκλεισμένων των θυρών, βρίσκεται σε αδιέξοδο διότι δεν μπορεί να προχωρήσει, πλέον χωρίς να προσαρμοστεί ο συνήθης διοικητικός τρόπος λειτουργίας σε μια ισχυρότερη συμμετοχή των λαών (Χάμπερμας, 2013, σ. 179).

Προτάσεις για την άμβλυνση της κρίσης

Το τελευταίο χρονικό διάστημα έχουν κατατεθεί διάφορες προτάσεις, με σκοπό τον περιορισμό της κρίσης της δημοκρατίας. Η διαβουλευτική δημοκρατία καθώς επίσης και η υιοθέτηση θεσμών άμεσης δημοκρατίας και κυρίως του δημοψηφίσματος συγκαταλέγονται μεταξύ αυτών.

Το συμμετοχικό μοντέλο δημοκρατίας δίνει έμφαση στη διαδικασία συμμετοχής των πολιτών, για να αποκτήσει σάρκα και οστά, όμως, προϋποθέτει τη μετάβαση από το ατομικό συμφέρον στο οποίο δίνει έμφαση η φιλελεύθερη δημοκρατία στο συλλογικό, έχει δε οιονεί παιδαγωγική διάσταση. Η διαβούλευση βρίσκεται στην καρδιά του εν λόγω μοντέλου δημοκρατίας και πρέπει να στηρίζεται σε κοινά αποδεκτές αρχές διαλόγου ηθικού ή κανονιστικού περιεχομένου (Δεληγκιαούρη, 2011.σ.181). Απαραίτητη προϋπόθεση για την εφαρμογή της συμμετοχικής δημοκρατίας είναι η διαβουλευτική δημοκρατία οι αρχές της οποίας στόχο έχουν την ενδυνάμωση της συμμετοχής των πολιτών στην πολιτική ζωή καθώς θεωρείται ότι «Η λαϊκή κυριαρχία έχει υποστεί καίρια πλήγματα από τη μετατροπή της αρχής της αντιπροσώπευσης σε απλή διαδικαστική παράμετρο νομιμοποίησης του κοινοβουλευτικού συστήματος, που ελάχιστα συνδέει, τελικά, τη λαϊκή βάση με τους πολιτικούς αντιπροσώπους της.» (Δεληγκιαούρη, 2011.σ.182). Έτσι, η δημοκρατία θα πρέπει να προσεγγίζεται ως διακυβέρνηση μέσω της διαβούλευσης (Sen, 2015, σ. 362). Ειδικότερα, στους θεωρητικούς της προβληματισμούς, οι οποίοι αντλούν μεταξύ άλλων από την κριτική στην επιστημολογία του Διαφωτισμού, την κριτική θεωρία, αλλά και τις θέσεις της Νέας Αριστεράς, δεν αμφισβητούν την ίδια τη φιλελεύθερη δημοκρατία, αλλά προτείνουν την τροποποίηση των θεσμών της, αποβλέποντας στην ανανέωση του ενδιαφέροντος και της συμμετοχής των πολιτών στις δημοκρατικές διαδικασίες (Δεληγκιαούρη, 2011.σ.184). Προσπαθεί δε να θεμελιώσει τους όρους ενός ανοικτού διαλόγου, όπου κυρίαρχη θέση θα κατέχουν τα αιτιολογημένα επιχειρήματα, στο πλαίσιο μιας αποκεντρωμένης δημόσιας σφαίρας στην οποία θα έχουν εύκολη πρόσβαση οι πολίτες και η οποία θα καθιστά εφικτή τη διευρυμένη συμμετοχή τους. Η όλη σύλληψη της διαβουλευτικής δημοκρατίας προϋποθέτει τη θεσμοθέτηση διαδικασιών επικοινωνίας, εντός των οποίων για να έχει αξία η διαδικασία ανταλλαγής απόψεων πρέπει να βασίζεται σε εκ των προτέρων συμφωνημένες και κοινά αποδεκτές από όλους διαδικασίες. Η δε συμμετοχή βασίζεται στις αρχές της ισότητας, της αλληλεγγύης αλλά και της ελευθερίας της έκφρασης. Μέσω των εν λόγω αρχών και των

καλά θεμελιωμένων επιχειρημάτων τα οποία όπως ήδη αναφέρθηκε έχουν παραχθεί μέσω συγκεκριμένων διαδικασιών, προάγονται οι αρχές του κοινοτισμού και της αλληλεγγύης οι οποίες είναι απαραίτητες για των καθημερινή κοινωνική συνύπαρξη (Δεληγκιαούρη, 2011.σ.185). Επομένως, η συμμετοχή και η ολοκλήρωση είναι συνεχής στο πλαίσιο της διαβουλευτικής δημοκρατίας και όχι στιγμιαία, όπως στην φιλελεύθερη δημοκρατία.

Τόσο ο Ρωλς, όσο και ο Χάμπερμας ανήκουν στο εν λόγω θεωρητικό πλαίσιο της διαβουλευτικής ή διαδικαστικής δημοκρατίας. Ο μεν πρώτος εισάγει «στη φιλελεύθερη δημοκρατία έναν πλούσιο και πλουραλιστικό δημόσιο χώρο ενταγμένο σε ένα γενικό πρόγραμμα δικαιοσύνης της κοινωνίας, έτσι όπως αυτή προκύπτει από τη συναίνεση των συμμετεχόντων στον δημόσιο βίο» (Δεληγκιαούρη, 2011.σ.184). Από την πλευρά του ο Χάμπερμας, προκρίνει τον διωποκειμενικό λόγο, ο οποίος προκύπτει από την ανταλλαγή τεκμηριωμένων επιχειρημάτων και επιδιώκει τη συναίνεση (Δεληγκιαούρη, 2011.σ.185).

Επίσης, μέσω της άμεσης συμμετοχής των πολιτών στις δημοκρατικές διαδικασίες προτείνεται η άμβλυνση της θεσμικής κρίσης. Ένας τέτοιος θεσμός είναι το δημοψήφισμα, που αποτελεί θεσμό της αντιπροσωπευτικής και όχι της άμεσης δημοκρατίας (Καμτσίδου, 2018). Μέσω αυτού, θεωρείται ότι θα μειωθεί η απόσταση ανάμεσα στους πολίτες και στο κράτος, μέσω της συχνότερης εμπλοκής τους στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, η οποία συνεπάγεται την πληρέστερη ενημέρωσή τους, την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντός καθώς επίσης και την εμπλοκή τους σε διαδικασίες διαλόγου. Κατά αυτό τον τρόπο, και η συμμετοχή στην εκλογική διαδικασία θα είναι περισσότερο συνειδητοποιημένη (Αθανασιάδου, 2011, σ. σ. 206).

Επιπροσθέτως μέσω αυτών των θεσμών, δίνεται η δυνατότητα κατά τη διάρκεια της θητείας της Βουλής να εκφραστούν και οι μειοψηφίες και μάλιστα με τρόπο διαφανή. Ωστόσο, και αυτές οι μορφές συμμετοχής έχουν τα όριά τους στην πράξη, καθώς, η λειτουργία του δημοψηφίσματος εξαρτάται από πολλούς παράγοντες και κυρίως από τη συγκεκριμένη αυστηρή διαδικασία διεξαγωγής του (Αθανασιάδου, 2011, σ. σ. 217

Συμπεράσματα

Το πλαίσιο της ρωσισιανής θεωρίας της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας είναι η φιλελεύθερη δημοκρατική πολιτεία, η οποία, ωστόσο, οφείλει να διασφαλίζει την πολιτική συμμετοχή των μελών της, καθώς επίσης και την ουσιαστική και ισότιμη επιρροή τους στη χάραξη της δημόσιας πολιτικής, την ίδια στιγμή που το σύστημα της αγοράς πραγματοποιεί διανομή του πλούτου. Επιπλέον, προκειμένου να διατηρήσει την ουδετερότητά του, το κράτος θεωρεί ότι οι πολιτικές επιλογές ή οι αντιλήψεις περί αγαθού αποτελούν προσωπικές επιλογές των ελεύθερων και ίσων πολιτών, απολύτως σεβαστές από το ίδιο. Για να γίνουν πράξη όλα τα παραπάνω, τίθενται μια σειρά από προϋποθέσεις οι οποίες διασφαλίζουν μεταξύ άλλων την κοινωνική σταθερότητα.

Αντιθέτως σήμερα, το κράτος πρόνοιας από έκφραση καθολικών κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών, εξυπηρετεί πλέον μόνον όσους βρίσκονται σε ανάγκη, οι πολιτικοί μεροληπτώντας, ανταποκρίνονται στα αιτήματα των λίγων, ενώ οι οικονομικές ανισότητες διαρκώς αυξάνονται, διευκολύνοντας ολοένα και περισσότερο τις οικονομικές ελίτ να ελέγχουν την πολιτική, οι οποίες πλέον δεν έχουν ανάγκη μια δικτατορία για να ασκούν την εξουσία τους (Γιαλκέτσης, 2015) · κι όμως τα κράτη στις μέρες μας διαθέτουν δημοκρατική νομιμοποίηση περισσότερο από ποτέ, εφόσον διατηρούν όλα τα δημοκρατικά χαρακτηριστικά τους, όπως η διενέργεια τακτικών εκλογών, η εναλλαγή κυβερνήσεων στην εξουσία, ωστόσο, θεμελιώδεις αποφάσεις λαμβάνονται εκτός του πεδίου της πολιτικής, προς όφελος των λίγων (Κράουτς, 2006, σ. 7). Η παρούσα γαλλική κρίση είναι μια ακόμα εθνική εκδήλωση της βαθιάς κοινωνικής δυσαρέσκειας των δυτικών κοινωνιών για αυτούς ακριβώς τους λόγους (Βούλγαρης, 2018).

Τους δυο τελευταίους αιώνες, κάθε γενιά προσέφερε στην επόμενη την προσδοκία ενός καλύτερου μέλλοντος σε σχέση με το δικό της, πράγμα το οποίο δεν συμβαίνει πλέον. Επιπροσθέτως, όταν αυξάνονται οι μακροχρόνιες κοινωνικές ανισότητες, οι άνθρωποι πείθονται ότι είναι αναπόφευκτες, επομένως μη αναστρέψιμες. Ειδικότερα η παγίωση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων υπονομεύει το μέλλον και των επόμενων γενεών. Επιπλέον, οι σημερινές κοινωνίες δεν δημιουργούν μόνο περισσότερη φτώχεια, αλλά και πολύ περισσότερη ντροπή (λόγω του κοινωνικού αποκλεισμού), την οποία οφείλουν να αισθάνονται οι φτωχοί (Χατζηστεφάνου, 2018).

Όλα τα παραπάνω οδηγούν στην απόρριψη της πολιτικής ως μέσου ένταξης της ατομικότητας, σε συλλογικότητες (Χαραλάμπης, 1998, σ. 227), δημιουργώντας και

επιτείνοντας την κρίση του πολιτικού συστήματος, το οποίο πλήττει την αντιπροσώπευση και υποσκάπτει τα θεμέλια της δημοκρατίας, η οποία ολοένα και περισσότερο κρίνεται αναξιόπιστη, διότι ούτε είναι σε θέση να επιλύσει τα σημερινά σύνθετα προβλήματα, ούτε όταν βρει τη λύση τους, μπορεί να την επιβάλλει κυρίως έναντι της αγοράς (Γιαλκέτσης, 2015).

Μια πρόταση άμβλυνσης της κρίσης κατατέθηκε από τον Πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών, Ντόναλντ Τραμπ στην ομιλία του προς τη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών τον Σεπτέμβριο του 2018, σύμφωνα με την οποία η Αμερική κλείνει πλέον οριστικά την πόρτα στην παγκόσμια διακυβέρνηση, υιοθετώντας το δόγμα του πατριωτισμού. Κατά αυτό τον τρόπο, η Χώρα δεν θα είναι πλέον υπόλογη σε μια μη εκλεγμένη παγκόσμια γραφειοκρατία η οποία δεν λογοδοτεί σε κανένα. Στο ίδιο μήκος κύματος ήταν και η θέση του Προέδρου για το μεταναστευτικό ζήτημα. Ειδικότερα, θεωρεί ότι μόνο χτίζοντας τείχη μπορεί να αναχαιτιστεί ο φαύλος κύκλος της μετανάστευσης, γι' αυτό και αναγνωρίζει το δικαίωμα κάθε έθνους να διαμορφώνει τη δική του μεταναστευτική πολιτική, υπογραμμίζοντας ότι το εν λόγω ζήτημα δεν θα πρέπει να ρυθμίζεται από έναν οργανισμό ο οποίος, επίσης, δεν λογοδοτεί.

Η παραπάνω ομιλία βασίζεται στο πραγματικό γεγονός της μεγάλης σημασίας του κράτους και της εθνικής κυριαρχίας, καθώς σε αυτήν στηρίχθηκε η υπόσταση των κρατών, η πολιτική οργάνωση και η λειτουργία τους. Όλες οι οργανωτικές αρχές του πολιτεύματος, την προϋποθέτουν ως σημείο αναφοράς. Επιπλέον, το κράτος κυρίως μεταπολεμικά, αναδείχθηκε σε ισχυρό πολιτικό δεσμό που συνέχει την κοινωνία και εμπνέει στους πολίτες αισθήματα αλληλεγγύης, αποτελώντας τον τόπο όπου άνθισε η δημοκρατία (Σωτηρέλης, 2000, σ σ.86,87), ένα από τα πλεονεκτήματα της οποίας είναι ότι εμπλέκει τους ανθρώπους, μέσω της δημόσιας συζήτησης στα προβλήματα των συμπολιτών τους και συμβάλλει στο να κατανοούν καλύτερα την οπτική γωνία του άλλου (Sen, 2015, σ. 383). Άλλωστε, η δημοκρατία αποτρέπει κοινωνικά προβλήματα, επειδή ο δημόσιος λόγος πολιτικοποιεί τα δεινά ακόμα και των μειονοτήτων, σχηματίζοντας μια συντριπτική πλειονότητα υπέρ της αποτροπής τους (Sen, 2015, σ. 388).

Ωστόσο, ακόμα κι αν η παραπάνω πρόταση ήταν εφικτή, είναι εξαιρετικά λαϊκιστική, συντηρητική, και μισαλλόδοξη όσον αφορά τη μετανάστευση· εντούτοις, την περίοδο της μετα-αλήθειας που τα αντικειμενικά γεγονότα ασκούν μικρότερη επίδραση στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, σε σχέση με το συναίσθημα και τις προσωπικές πεποιθήσεις, όπου η διάκριση αλήθειας και ψεύδους περιφρονείται μαζί με την

επιστημονική γνώση και η άσκηση της πολιτικής ασκείται στη βάση της παραπλάνησης, τέτοιου είδους προτάσεις ηχούν εύλογες, όχι βεβαίως με τη ρωσική έννοια της συναίνεσης.

Ταυτόχρονα με την τάση για την εκ νέου εθνικοποίηση της πολιτικής, στην Ευρώπη καταγράφεται και η αντίθετη τάση υπέρ της ευρωπαϊκής ενοποίησης (Βούλγαρης, 2018). Σε αυτό το μήκος κύματος, και ρεαλιστικότερη κατά την άποψή μας σε σχέση με την πρόταση του αμερικανού Προέδρου, είναι η θέση του Χάμπερμας, η οποία διατυπώθηκε στην ενότητα για τους υπερεθνικούς οργανισμούς και σκιαγραφεί μια πολιτική και πραγματικά δημοκρατική Ευρωπαϊκή Ένωση των λαών. Ο ίδιος αναγνωρίζει τη δυσκολία του εγχειρήματος ακριβώς για τους λόγους, οι οποίοι εκτέθηκαν παραπάνω, ωστόσο θεωρεί ότι εκόντες άκοντες οι λαοί και οι ηγέτες της Ένωσης αργά ή γρήγορα θα την υιοθετήσουν. Όπως αναφέρει ο ίδιος «Με την παραίτηση από μεγάλα εγχειρήματα δεν γίνεται τίποτα. [...]. Τα τεράστια προβλήματα δεν θα τα αποφύγει η παγκόσμια κοινότητα. Και μπροστά στην τάξη μεγέθους αυτών των προβλημάτων, το πρόβλημα το οποίο πρέπει να λύσουμε εμείς στην Ευρώπη μοιάζει να είναι σχετικά επιλύσιμο» (Χάμπερμας, 2013, σ. 187).

Βιβλιογραφία

- Δημητρίου, Σ. (2008) *Ηθική και πολιτική*, Αθήνα: Πόλις.
- Judt, T. (2012) *Τα δεινά που μαστίζουν τη χώρα*, μτφρ. Κουρεμένος, Κ. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κράουτς, Κ. (2006) *Μεταδημοκρατία*, μτφρ. Κιουπιολής, Α. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Levitsky, St. και Ziblatt, D. (2018) *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*, μτφρ. Παππάς, Α. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μανιτάκης, Α. (επιμ.) (2011) *Η δημοκρατία μεταξύ ουτοπίας και πραγματικότητας*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παπαγεωργίου, Κ. (1994) *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης*, Αθήνα, νήσος.
- Παπαδόπουλος, Γ. (2018), *Οι δημοκρατίες σε κρίση; πολιτική και διακυβέρνηση*, μτφρ. Κοτσυφού, Ε. Αθήνα: επίκεντρο.
- Παρούσης, Μ. (2005) *Διαβουλευτική δημοκρατία και επικοινωνιακή ηθική*, Αθήνα: Ίνδικτος.
- Renaut, A. (2006) *Τι είναι δίκαιη πολιτική;* μτφρ. Στεφοπούλου, Φρ. Αθήνα: Πόλις.
- Ρωλς, Τζ. (2001) *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφρ. Βασιλόγιαννης, Φ κ.α. Αθήνα: Πόλις.
- Rawls, J. (2006) *Η δίκαιη κοινωνία*, μτφρ. Παιονίδης, Φ. Αθήνα: Πόλις.
- Rawls, J. (2017) *Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, μτφρ. Μαρκέτος, Σ., Κιουπιολής, Α. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Sen, A. (2015) *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, μτφρ. Χρηστίδης, Γ. Αθήνα: Πόλις.
- Σωτηρέλης, Γ. (2000) *Σύνταγμα και δημοκρατία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Βιρβιδάκης, Στ. και Ξηροπαΐδης, Γ. (2011) *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, Αθήνα: Κέδρος.
- Habermas, J. (1997) *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφρ. Αναγνώστου, Λ., Αθήνα: νήσος.
- Χάμπερμας, Γ. (2012) *Για ένα σύνταγμα της Ευρώπης*, μτφρ. Τριανταφύλλου, Σ., Αθήνα: Πατάκης.
- Χαραλάμης, Δ. (1998) *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Χίλσον, Μ. (2012), *Το σκανδιναβικό μοντέλο, αποτελεσματικότητα και αλληλεγγύη, συναίνεση και θεσμικός πειραματισμός*, μτφρ. Κουμπιάς, Ν., Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Χρυσόγελος, Α. (2018) *Λαϊκισμός*, Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Άρθρα

Βούλγαρης, Γ. (2018), «Εποχή χωρίς όνομα», *Τα Νέα online*, 08 Δεκεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.tanea.gr/print/2018/12/08/opinions/epoxi-xoris-onoma/> [08 Δεκεμβρίου 2015], (τελευταία επίσκεψη 10/12/2018).

Γιαλκέτσης, Θ. (2015), «Το μεταδημοκρατικό παράδοξο», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 04 Ιουλίου. Διαθέσιμο στο: <http://www.efsyn.gr/arthro/metadimokratiko-paradoxo> [04 Ιουλίου 2015], (τελευταία επίσκεψη 09/12/2018).

Γιαλκέτσης, Θ. (2015), «Επικριτές της Δημοκρατίας», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 7 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο: <http://www.efsyn.gr/arthro/epikrites-tis-dimokratias> [7 Ιουνίου 2015], (τελευταία επίσκεψη 09/12/2018).

Δημητρίου, Σ. (2018), «Ποια δημοκρατία θέλουμε;», *Αυγή*, 5 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <http://www.avgi.gr/article/10811/9309641/poia-demokratia-theloume-> [5 Νοεμβρίου 2018], (τελευταία επίσκεψη 09/12/2018).

Δημητρίου, Σ. (2018), «Η αποπολιτικοποίηση της πολιτικής», *Εποχή*, 1 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο: <http://epohi.gr>, [1 Ιανουαρίου 2018], (τελευταία επίσκεψη 09/12/2018).

Χατζηστεφάνου, Α. (2018), «Η ντροπή της φτώχειας», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 24 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <http://www.efsyn.gr/arthro/i-ntropi-tis-ftoheias> [24 Νοεμβρίου 2018], (τελευταία επίσκεψη 09/12/2018).

Cohen, R. (2018), «An Era Without a Name», *The New York Times* 03 Δεκεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.nytimes.com/2018/12/03/opinion/trump-china-cold-war.htm> [03 Δεκεμβρίου 2018], (τελευταία επίσκεψη 10/12/2018).

Harcourt, B.E. (2018) «HowTrumpfuelstheFascistRight», *NYR Daily*, 29 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://www.nybooks.com/daily/2018/11/29/how-trump-fuels-the-fascist-right>, [29 Νοεμβρίου 2018], (τελευταία επίσκεψη 09/12/2018).

Rooduijn, M. (2018) «Why is populism suddenly all the rage?», *The Guardian*, 20/11/2018, διαθέσιμο στο: <https://www.theguardian.com/world>, (τελευταία επίσκεψη 10/12/2018).

Καμτσιδου, Ι. (2018) «Το ζητούμενο της αναθεώρησης είναι η πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας», *Εποχή*, 27 Οκτωβρίου, σ. 16-17.

Ηλεκτρονικό περιοδικό

Edmundson, W. (2018) «The philosophical case for socialism», *Prospect* 19-10-2018, διαθέσιμο στο: <https://www.co.uk/philosophy/>, (τελευταία επίσκεψη 09/12/2018).

Εκπαιδευτικό υλικό ΕΣΔΔΑ για το μάθημα «Πολιτική φιλοσοφία: ο ρόλος της διοίκησης στο σύγχρονο κράτος», το οποίο διδάχθηκε πρώτη φορά το 2016

Βούλγαρης, Γ. (1996) *Δημόσιο και ιδιωτικό μετά την κρίση του κοινωνικού κράτους η φιλελεύθερη και η συντηρητική ανάλυση.*

Δημητρίου, Σ. (2012, 2013), *Μεταθητικός αναστοχασμός και αιτιολόγηση, πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης και έλλογος πλουραλισμός στον J. Rawls, στο Αιτιολόγηση νομιμοποίηση και δίκαιο Πεπραγμένα της εταιρείας δικαιοφιλοσοφικής και δικαιοϊστορικής ερεύνης, τ. 6Α.*

Δρόσος, Δ. *Η απαξίωση της δημοσιότητας στον νεοφιλελευθερισμό.*

Μολύβας, Γ. Πρωτότυπες σημειώσεις.

Mouffe, Ch. Rawls, *Πολιτική φιλοσοφία χωρίς πολιτική*, μτφρ. Ανανιάδης, Γ. Σύγχρονα θέματα.

Σταμάτης, Μ. *Δημόσιος χώρος και δημοκρατία στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα.*

Ψυχοπαίδης, Κ. *Δημόσιος χώρος και κοινωνικοπολιτικές αξίες*, πρακτικά συνεδρίου.

Ηλεκτρονικές σελίδες

Βασιλόγιαννης, Φ. *Ενοράσεις και κατασκευές στην ηθική και το δίκαιο*, (προδημοσίευση) .Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://users.uoa.gr/~pvassil> (τελευταία επίσκεψη 09/12/2018).

Βερναρδάκης, Χρ. *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα μετά τη Μεταπολίτευση*, σημειώσεις ακαδημαϊκού έτους 2007, 2008. Διαθέσιμο στο: <http://www.vernardakis.gr/article.php?id=246> (τελευταία επίσκεψη 09/12/2018).

Ε.Π.
**ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΔΗΜΟΣΙΟΥ
ΤΟΜΕΑ**

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης (ΕΣΔΔΑ)
Πειραιώς 211, ΤΚ 177 78, Ταύρος
τηλ: 2131306349 , fax: 2131306479
www.ekdd.gr